

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Cilt: 3 | Sayı: 2 | Aralık 2017

[BAÜİFD]

**Journal of Balıkesir University
Faculty of Theology**

Volume: 3 | Issue: 2 | December 2017

ISSN: 2149-9969

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Balıkesir University Faculty of Theology

[BAÜİFD]

Cilt | Volume: 3 Sayı | Issue: 2

Yıl | Year: 2017 Aralık | December 2017

ISSN: 2149-9969

Derginin Sahibi / Owner

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Prof. Dr. Muammer ERBAŞ
On behalf of Balıkesir University Faculty of Theology

Editör / Editor

Doç. Dr. Mustafa KOÇ

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Yrd. Doç. Dr. Esmâ SAYIN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Muammer ERBAŞ (Başkan, BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Mustafa KOÇ (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Doç. Dr. Savaş KOCABAŞ (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Recep ÖNAL (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Abdullah BAYRAM (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Esmâ SAYIN (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Asem H. A. ABDELGHANY (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Yrd. Doç. Dr. Hesham Moahmed Ibrahim MOTOWA (BAÜN İlahiyat Fakültesi, Türkiye)

Sekreteryâ / Secretariat

H. Kübra ÖZUSTA

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi / Executive Office and Correspondence Address

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinkçiler Mah. Soma Cad. Altteylül/Balıkesir

Telefon: 0 266 249 61 79 • **Faks:** 0 266 239 87 46

E-posta: balikesirilahiyatdergisi@gmail.com

Web: http://www.balikesir.edu.tr

Yayın Türü / Publication Type

Sürelî Yayın / Periodicals

Yayın Periyodu / Publication Period

Altı ayda bir (Haziran-Aralık aylarında) yayınlanır

Published biannually, June – December

Yayıncı / Publisher

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Basım Yeri ve Tarihi / Publication Place and Date

Ankara, Aralık - December 2017

Baskı Hazırlık/Printed by: Detay Yayıncılık, Adakale Sokak No: 14/1-5 Kızılay-Ankara 312.434 0949, e-posta: detayyay@gmail.com

BASKI/CİLT: Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi: 1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1 İskitler-Ankara

Tel: (0312) 229 99 28, Sertifika No: 26649

Bilim Danışma Kurulu / Scientific Advisory Board

Abdurrahman KURT, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Habil ŞENTÜRK, Prof. Dr. Uşak Üniversitesi, Türkiye)	Muhammed TASA, Prof. Dr. (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye)
Abdülhamid BİRİŞİK, Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)	Hamit ER, Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)	Muhsin AKBAŞ, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)
Abdülkerim BAHADIR, Prof. Dr. (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye)	Hasan KAPLAN, Prof. Dr. (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye)	Muqtedar KHAN, Prof. Dr. (University of Delaware, İran)
Âdem KORUKÇU, Doç. Dr. (Hitit Üniversitesi, Türkiye)	Himmet KORUR, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)	Murat ÖZKUL, Yrd. Doç. Dr. (Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)
Ahmet Nedim SERİNSU, Prof. Dr. (Ankara Üniversitesi, Türkiye)	Hossein GODAZGAR, Prof. Dr. (Al Maktoum Higher Education College, İskoçya)	Musa MUSAI, Prof. Dr. (Tedova State University, Makedonya)
Ahmet ALBAYRAK, Doç. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Hüseyin ESEN, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)	Mustafa KARA, Yrd. Doç. Dr. (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)
Ahmet ALİBASİC, Prof. Dr. Sarajevo University, Bosna Hersek)	İbrahim GÜRSE, Doç. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Mustafa ÖZEL, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)
Ahmet Saim KILAVUZ, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	İlhami GÜLER, Prof. Dr. (Ankara Üniversitesi, Türkiye)	Mustafa ÖZTÜRK, Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Ali AYTEN, Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)	İsmail SAĞLAM, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Mustafa YILDIRIM, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)
Ali KAYA, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	James L. COX, Prof. Dr. (University of Edinburgh, İskoçya)	Orhan YILMAZ, Yrd. Doç. Dr. (Bozok Üniversitesi, Türkiye)
Anja ZALTA, Prof. Dr. (University of Slovenia, Slovakya)	Mehmet AKBAŞ, Doç. Dr. (Artuklu Üniversitesi, Türkiye)	Osma MOUSA, Doç. Dr. (Menoufia University, Mısır)
Banu GÜRER, Yrd. Doç. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet Akif KILAVUZ, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Ömer DURLU, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)
Bedreddin ÇETİNER, Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet ALTUNTAŞ, Yrd. Doç. Dr. (Bozok Üniversitesi, Türkiye)	Ramazan BİÇER, Prof. Dr. (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Cağfer KARADAŞ, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet BAYYİĞİT, Prof. Dr. (Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)	Recep CİCİ, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)
Celil KIRAZ, Doç. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet DİLEK, Yrd. Doç. Dr. (Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)	Saffet KÖSE, Prof. Dr. (Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye)
Fahri ÇAKI, Doç. Dr. (Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet EVKURAN, Prof. Dr. (Hitit Üniversitesi, Türkiye)	Seyid SHTERİN, Prof. Dr. (King's College London, University of London, İngiltere)
Farid ALATAS, Prof. Dr. (National University of Singapore, Singapur)	Mehmet ŞEKER, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)	Süleyman AKKUŞ, Prof. Dr. (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)
Fatih TOKTAŞ, Doç. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet YALAR, Prof. Dr. (Uludağ Üniversitesi, Türkiye)	Tevfik YÜCEDOĞRU, Prof. Dr. Uludağ Üniversitesi, Türkiye)
Fatih YAVUZ, Yrd. Doç. Dr. (Balıkesir Üniversitesi, Türkiye)	Mehmet TÜRKERİ, Prof. Dr. (Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)	

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, yılda iki kez yayınlanan akademik uluslararası hakemli bir dergidir. BAÜİFD'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla birlikte diğer dillerde de yazılar yayınlanmaktadır. Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları BAÜİFD'ye ait olup yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınmaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasına derginin yayın kurulu karar verir.

İçindekiler

191-193 Editörden

Makaleler

- 197-259 [*İslam Hukuku*]
Halis DEMİR
Birgivi'nin 'Risale-i Birgivi' Adlı Eseri Üzerine İncelemeler
- 261-293 [*Tefsir*]
Abdullah BAYRAM
Taberi'nin Düşünce Sisteminde İlk Yorum Teorileri: Gâî Yorum Metodu Üzerine Analizler
- 295-348 [*Din Psikolojisi*]
Mustafa KOÇ
Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – IV:
Müslüman-Türk Göçmenlerin Kimlik-Anomi-Sosyal
Dışlanma Biçimlenmeleri Üzerine Nitel Bir Çalışma
- 349-366 [*Din Psikolojisi*]
Emre YILMAZ
Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezlerinde Çalışanların
Benlik Saygısı ve Depresyon ile Tükenmişlik Düzeyleri
Üzerine Tanımlayıcı Bir Alan Araştırması: Bilecik Örneği
- 367-392 [*Arap Dili ve Belagatı*]
Anas Muhammad Rıda AL-KAHWAJI
Sahabede İhtilaf Kültürü ve İslam'daki Etkisi

Tercümeleler

- 395-445 [*Din Psikolojisi*]
Mustafa KOÇ
Çocukluk Döneminde Dinsel ve Manevî Gelişim

BAÜİFD

- 446-448 Yayın Kuralları
Dipnot ve Kaynakça Gösterimi

Contents

191-193 Editor's note

Articles

- 197-259 [*Islamic Law*]
Halis DEMİR
The Reviews on Birgivi's Book Titled 'Risale-i Birgivi'
- 261-293 [*Tafsir*]
Abdullah BAYRAM
Theories of First Interpretation in al-Tabari's Thought System: Analyzes on Method of Teleological Interpretation
- 295-348 [*Psychology of Religion*]
Mustafa KOÇ
Psycho-Anatomy of the Diasporic Life-IV:
A Qualitative Study on Turkish-Muslim Immigrants' Identity-Anomy-Social Exclusion Formations
- 349-366 [*Psychology of Religion*]
Emre YILMAZ
A Descriptive Field Study on the Self-Esteem, Depression and Burnout Levels of Employees in the Elderly Care and Rehabilitation Centers: The Sample of Bilecik
- 367-392 [*Arabic Language and Literature*]
Anas Muhammad Rida AL-KAHWAJI
Difference Culture in the Sahabah and Its Influence in Islam

Translates

- 395-445 [*Psychology of Religion*]
Mustafa KOÇ
Religious and Spiritual Development in Childhood

BAÜİFD

- 446-448 Publication Principles
Representation of Footnotes and Reference

Editörden / Editor's Note

Değerli Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BAÜİFD] okuyucuları, Allah'ımıza hamd olsun ki Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi olarak akademik dergicilikte her geçen gün olgunlaşıyor ve Türk Teoloji araştırmalarına mütevazı biçimde bilimsel katkı sağlamanın sevincini yaşıyoruz. Dergimizin altıncı sayısıyla tekrar sizlerin huzurunuzdayız.

2015 yılında 'uluslararası hakemli dergi' statüsüyle akademik yayın hayatına başlayan fakülte dergimiz, başta siz kıymetli okuyucularımız olmak üzere, yayın kurulu üyelerimiz, hakemlerimiz ve dergimize akademik çalışmalarıyla önemli katkılarda bulunan akademisyen yazarlarımız sayesinde akademik yayıncılık hayatını düzenli biçimde devam ettirmektedir.

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi'nin bu altıncı (2017, 3/2) sayısında da teoloji alanındaki farklı bilim dallarına ait birbirinden değerli akademik ürünleri siz değerli okuyucularımızın hizmetine sunmaya çalıştık.

Bu ilgili sayımızda, her bir akademik ürünün kendi alanında oluşan uluslararası ve ulusal literatüre önemli katkılar sağlayacağını umduğumuz beş telif makale ve bir çeviri olmak üzere toplamda altı (n=6) akademik ürün yer almaktadır.

Yukarıda sözü edilen bu akademik ürünlerden ilk olarak *İslam hukuku* bilim dalında "*Birgivi'nin 'Risale-i Birgivi' Adlı Eseri Üzerine İncelemeler*" başlığıyla, Osmanlı dönemi âlimlerinden Birgivi'nin Vasiyyetnâme diye de bilinen Risâle-i Birgivi adlı eserini konu alan İslam hukuku uzmanı Halis Demir'in makalesini bulacaksınız. İçerik olarak itikâd, ibadet, siyer ve ahlâk konularını kapsayan temel İslam bilimlerindeki risaleler geleneğine katkı sağlamasını umduğumuz Demir'in bu çalışmasında, adı geçen eserin kolay ulaşılabilir olması için aslına sadık kalınarak latine edilmiştir.

İkinci olarak *tefsir* bilim dalında tefsir uzmanı Abdullah Bayram'ın "*Taberi'nin Düşünce Sisteminde İlk Yorum Teorileri: Gâî Yorum Metodu Üzerine Analizler*" başlıklı makalesi yer almaktadır. Kutsal metinlerin amaçsal nitelik taşıması ile

onları yorumlayabilecek yorum mekanizmaları arasında doğrusal bir ilişki olduğu gerçeğinden hareket eden bu makalenin amacı da, teleolojik yorum metodu açısından Taberi'nin düşünce sistemini ve ilk yorum teorileri olarak nitelendirebilecek tefsir ve te'vil mekanizmalarına yaklaşımını analiz etmektir.

Ayrıca alana ilişkin teorik ve ampirik diğer çalışmalarının yanı sıra son dönemde diaspora psikolojisi üzerine çalışmalarıyla da tanınan din psikoloğu Mustafa Koç tarafından *din psikolojisi* bilim dalında kaleme alınan “*Diasporik Yaşamın Psiko-Anatomisi – IV: Müslüman-Türk Göçmenlerin Kimlik-Anomi-Sosyal Dışlanma Biçimlenmeleri Üzerine Nitel Bir Çalışma*” başlıklı üçüncü makalede de, öncelikle Müslüman-Türk göçmenlerin “diasporik kimlik” biçimlenmeleri üzerine elde edilen nitel bulgulara yer verilmiştir. Daha sonra ise adı geçen göçmen çalışma grubunun “anomi ve sosyal dışlanma” biçimlenmeleri üzerine saptanan diğer nitel verilerin analizleri yapılmıştır. Araştırma konusuna ilişkin yapılan nitel analizler sonucunda; “(a) diasporik kimlikle ilgili olarak göçmen katılımcıların çoğunluğunun, diasporik yaşama dayalı karma kimlik ve/veya çoklu kimlik betimlemeleri yaptığı; inançlarının göçmen kimliklerini belirlemede önemli fakat güçlü olmadığı; (b) anomiyile ilgili olarak da bazı göçmenlerin kendine yabancılaşma duygusuna sahip olduğu; fakat kendi öz-değerlerindeki değişimi pozitif olarak algıladıkları; dinsel inançlarının diasporik yaşamın ürettiği anomik durumla başa çıkmada pozitif etki yaptığı; (c) sosyal dışlanmayla ilgili olarak ise göçmen katılımcıların önemli bir çoğunluğunun yaşadıkları ülkede sosyal dışlanma duygusu ve düşüncesine sahip oldukları” gibi bulgular elde edilmiştir.

Öte yandan yine *din psikolojisi* bilim dalında “*Yaşlı Bakım ve Rehabilitasyon Merkezlerinde Çalışanların Benlik Saygısı ve Depresyon ile Tükenmişlik Düzeyleri Üzerine Tanımlayıcı Bir Alan Araştırması: “Bilecik Örneği”*” başlıklı bu dördüncü makale ise alanda genç bir din psikoloğu olan Emre Yılmaz tarafından kaleme alınmıştır. Yaşlı bakım ve rehabilitasyon merkezleri çalışanlarında tükenmişlik, depresyon ve benlik saygısı düzeylerini tespit etmek ve bu değişkenlerin birbirleriyle ilişkisini nicel olarak incelemek amacıyla tanımlayıcı nitelikte yapılmış bir alan araştırmasını içeren bu makale sonucunda; kurum çalışanlarının duygusal tükenme düzeyleri arttıkça duyarsızlaşma düzeylerinin de arttığı; benlik saygısı düzeyleri

azaldıkça kişisel başarılarının azaldığı; ve son olarak depresyon düzeyleri arttıkça benlik saygılarının da azaldığı tespit edilmiştir.

Son olarak *Arap dili ve edebiyatı* bilim dalında “*Sahabede İhtilaf Kültürü ve İslam’daki Etkisi*” başlıklı beşinci makale de, Arap dili uzmanı Anas M. R. Al-Kahwaji tarafından kaleme alınmıştır. Sahabede ihtilaf kültürünün temel alındığı makalede, ihtilafın önemi ve içtihat konusunda ihtilafın rolü ile İslam birikiminin ve özellikle de fikhî birikimin zenginleşmesinde ihtilafın fonksiyonu açıklanmaktadır.

Ayrıca dergimizin tercüme bölümünde ise *din psikolojisi* bilim dalında teorik ve ampirik çalışmalarının yanı sıra alana ilişkin çeviri çalışmaları da yapan din psikoloğu Mustafa Koç’un “*Çocukluk Döneminde Dinsel ve Manevî Gelişim*” başlıklı çevirisine yer verilmiştir.

Sonuç olarak, dergimizin bu sayısına genel olarak bakıldığında, Türk teoloji araştırmalarında önemli bir yere sahip olan *İslam hukuku, tefsir, din psikolojisi, Arap dili ve belagati* bilim dallarında yazılan (n=6) akademik ürünlerin yer aldığını görmekteyiz. Adı geçen bu çalışmaların ilgili bilim dallarında önemli birer boşluğu dolduracağını ümit ediyoruz.

Yayın ekibim adına dergi editörü olarak, öncelikle derginin tüm aşamalarında desteklerini esirgemeyen Balıkesir Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Kerim Özdemir’e ve İlahiyat Fakültesi Dekanı Sayın Prof. Dr. Muammer Erbaş’a teşekkür ediyorum. Ayrıca bilimsel çalışmalarıyla dergimize kıymetli katkıları olan akademisyen yazarlarımıza ve yayın kurulu üyelerimize de gönülden teşekkürü bir borç biliyorum.

Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi’nin bu altıncı sayısının (2017, 3/2), başta Türk teoloji araştırmaları olmak üzere uluslararası alan literatürüne bereketler getirmesini temenni eder, alan uzmanlığı birikimlerinizi yansıtan değerli çalışmalarınızı ve manevî desteklerinizi beklediğimizi belirtmek isterim.

Yedinci sayımızda buluşmak ümidiyle efendim...

Doç. Dr. Mustafa KOÇ

Editör

[*Din Psikolojisi*]

ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE DİNSEL VE MANEVÎ GELİŞİM

Chris J. BOYATZIS*

Çev. Mustafa KOÇ**

Giriş

Bu bölüm, çocukların dinsel gelişimlerinin çeşitli yönlerini ele almaktadır. Dolaşısıyla konuyla ilgili bu bölümde yapılan tartışmalar, çocukluk dönemiyle sınırlandırılmıştır. Ergen gelişimi ise, bu eserin bir sonraki bölümünde tartışılmıştır (Levenson, Aldwin & D'Mello; ayrıca bkz. bu kitabın 8. Bölümü). Bu bölümün başlıca temel amaçları ise şunlardır: (1) Psikologların konuya ilişkin tarihsel ilgisizlikleri ile son zamanlardaki dinsel ve manevî gelişime olan akademik

* Doç. Dr.; Bucknell Üniversitesi, Psikoloji Bölümü Öğretim Üyesi.

- Bu çalışma, Chris J. Boyatzis'in "Çocukluk döneminde dinsel ve manevî gelişim" başlıklı kitap bölümünün çevirisidir. {Kaynak: Boyatzis, C. J. (2005). Çocukluk döneminde dinsel ve manevî gelişim. (içinde) *Din ve Maneviyat Psikolojisi El Kitabı*. (ss. 123-143). (ed.) Paloutzian, R. F. & Park, C. L. New York: Guilford Publications}.

Not-1: Çeviren tarafından, metnin daha iyi anlaşılabilmesi için bölümün ana ve ara başlıkları numaralandırılmış ve dipnot verilerek metinde geçen teknik kavramların kısa açıklamaları yapılmıştır.

Not-2: Bu makale çevirisinde, teknik açıdan kavram kargaşalığına yol açmamak ve ilgili kavramların içeriklerine ilişkin birlikteliği sağlamak amacıyla, kullanılan psikolojik kavramların İngilizce orijinallerinin Türkçe karşılıkları/çevirileri için Türk Psikologlar Derneği'nin yayınladığı 'Psikoloji Terimleri Sözlüğü' referans alınmıştır (bkz. Ayvaşık, H. B. ve ark., 2000).

** Doç. Dr.; Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Bilim Dalı Öğretim Üyesi & Manevi-Psikolojik Danışmanlık Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü,
[e-posta: mustafakoc@balikesir.edu.tr]

ilgiyi incelemek (bu metinde geçen ‘dinsel ve manevî gelişim’ ifadesi, bundan sonra “DMG” şeklinde kısaltılmış bir form olarak kullanılmıştır); (2) Konuyla ilgili literatürdeki önemli bilimsel gelişmeleri yeniden değerlendirmek; (3) DMG içerisinde yer alan (a) bilişsel-gelişimciliğin, çocukların din hakkındaki düşünme biçimleri üzerine ortaya koyduğu yaklaşım ile (b) ‘anne-baba’dan → ‘çocuk’a doğru akan bir “ileti” şeklinde ortaya çıkararak çocukların dinsel açıdan tek yönlü bir biçimde sosyalleştirildiğini varsayan sosyalleşme modelleri olmak üzere; söz konusu bu iki paradigmanın birbirine karşı olan üstünlüklerini incelemek; (4) Araştırmacıları, çocukların DMG’lerinin anne-baba faktörü ile bağlamsal ve sosyo-kültürel faktörler tarafından nasıl etkilendiği üzerine bilimsel çalışma yapmaya teşvik etmek ve son olarak da (5) Alana ilişkin literatürde oluşan paradigmlar, teoriler, metotlar ve bilimsel veriler çerçevesinde konuyla ilgili yapılacak sonraki çalışmalar için yeni önerilerde bulunmaktadır. Öte yandan alanla ilgili bugüne kadar yapmış oldukları araştırmalarda psikologlar, çok-boyutlu ölçekler ve çok-boyutlu teorik çerçeveler kullanmışlardır. Dolayısıyla DMG üzerine ortaya çıkan verilerin, genel kabul gören bilimsel çalışmaların sınırlarının da ötesinde çok-boyutlu disiplinlerden elde edilmiş olması nedeniyle bu çalışmada, “çok-düzeyle disiplinlerarası bir paradigma” (Emmons & Paloutzian, 2003) önerisi yapılmış olacaktır.

a. Psikologların İlgisizliği & Dinsel ve Manevî Gelişim Üzerine Güncel Bulgular

Şüphesiz ki, manevîyat ve din önemlidir. Belki de söz konusu bu iki olgu, insan gelişimi boyutlarının merkezinde yer almaktadır. Amerikalı ergenler üzerine yapılan bir araştırma, örnekleme yer alan ergenlerin % 95’inin Tanrı’ya inandığını ve dörtte-üçünün ise, inandıkları dinlerinin öğretilerini takip etmeye çalıştıklarını göstermiştir (Gallup & Bezilla, 1992). Bunun yanı sıra Amerikalı gençlerin neredeyse yarısı, çoğunlukla tek başlarına dua ettiklerini ve yine bu gençlerin % 36’sı da, kiliselerdeki gençlik gruplarına katıldıklarını söylemişlerdir. Yine konuyla ilgili olarak 1999-2000 yılları arasında bir araştırma enstitüsünün ulusal içerikli ampirik çalışmasında, 6. sınıf ile 12. sınıf arasında eğitim gören gençlerin % 54’ünün,

“dinsel ve manevî olmanın” bütünüyle kendileri için son derece önemli olduğunu söyledikleri saptanmıştır (Benson, Roehlkepartain, & Rude, 2003). Aynı zamanda din, çoğu Amerikalı aileler için de önemlidir. Bu ailelerin % 40’ı kiliselerde yapılan haftalık ibadetlere katılmaktadır. Yine Amerikalı anne-babaların % 95’i, dinsel bir bağlılığa sahipken; % 90’ından daha fazlası ise, çocuklarının din eğitimi almalarını istemektedirler (Mahoney, Pargament, Swank, & Tarakeshwar, 2001).

Bununla birlikte, oluşturulan akademik literatüre bakıldığında bilimsel çalışmalara ilişkin yapılan veritabanı değerlendirmeleri, çocuklarda manevîlik ile ilgili konuları içeren makalelerin, toplam makalelere oranla % 1’den daha az olduğunu tespit etmiştir (Benson ve ark., 2003). Ayrıca yine Amerikan Psikoloji Derneği’nin resmi internet sitesinde yer alan PsycINFO isimli veri tabanında ise, çocuklar üzerine neredeyse 150.000 makale kaydının sadece *yüzde birinin üçte-ikisinde*, çocuklar “ve din” ilişkisini konu alan makaleler yer almaktadır (Boyatzis, 2003a). Konuyla ilgili son veri tabanı incelemelerinde ise, çocukların, 90 kayıta “Tanrı”, 76 kayıta “kilise”, 43 kayıta da “inanç” ile birlikte yer aldığı tespit edilmiştir. Diğer bir değerlendirmeye göre, her 10.000 makale kaydında konuyla ilgili sadece üç adet makale yayımı yapıldığı saptanmıştır. Buna karşın yine söz konusu veri tabanında, çocuklar “ve aile” konusu 16.000 makale kaydında yer almaktadır. Çocuklar “ve altını ıslatma” konusu, çocuklar “ve inanç” konusundan yaklaşık olarak beş kez daha fazla kayıt edilmiştir. Yine çocuklar “ve otizm”¹ konusu, çocuklar “ve Tanrı” konusundan 78 kez daha sık görülmektedir. Öte yandan PsycINFO ve Sosyoloji Özetlerini içeren veri tabanı kayıtlarında, bu dinlerin popülaritesiyle kıyaslanamayacak bir biçimde, ne yazık ki, ilgisizlik sonucu çocuklar ile İslâm, Hinduizm veya Budizm (Boyatzis, 2003a) konulu yapılan çalışmalar çok seyrek olarak yer almaktadır.

Neyse ki –yukarıdaki olumsuz gibi görünen tüm bu tabloya karşın– psikoloji tarafından, “evrensel gelişim süreçleri anıtına eşit biçimde dikilmeyi hak eden

¹ Otizm / Autism: Bireyin gerçek hayattan kopmasına kadar varan, aşırı içe dönüklük durumunu ifade eden psikolojik bir rahatsızlık durumudur. Şizofrenin bir özelliği olarak da değerlendirilebilen otizm, kısaca bireyin çevresinden kopması, içedönük bir kişilik geliştirmesi, gerçekleri reddetmesi veya yadsıması olarak tanımlanır. [Gürün, O. A. (1996). *Psikoloji Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, s. 70].

temel bir gelişim süreci olarak onursal bir gelişim süreci olan manevî gelişim” için bir çağrı yapılmıştır (Benson, 2004, s. 50). Söz konusu bu başarıya ulaşmak için uzmanlar, biliş², sosyal ilişkiler ve duygular gibi birçok gelişimsel alanlar ile örneğin; antropoloji ve sosyoloji gibi bilim dallarıyla birlikte etkileşim içerisinde DMG çalışmalarına gereksinim duyacak geniş kapsamlı bir uzlaşmayı sağlamak için çalışma yapmaları gerekmektedir. Elbette ki böyle bir akademik ilerleme, aynı zamanda konuyla ilgili oluşturulacak paradigma, teori ve metotta ki yeni gelişmelere de ihtiyaç duyacaktır.

b. Dinsel ve Manevî Gelişime Yönelik Yeni Çalışmalar

Alanla ilgili yapılan bilimsel araştırmalara bakıldığında, DMG üzerine yapılan çalışmalara olan ilgide dikkat çekici bir yükseliş görülmektedir. Bu konu üzerine yazılan eserler bağlamında, yakında piyasaya çıkacak kitaplar ve kitap bölümleri vardır. Sage Yayınları, en kısa sürede *Dinsel ve Manevî Gelişim Ansiklopedisi / Encyclopedia of Religious and Spiritual Development* (Dowling & Scarlett, baskıda) ile *Çocukluk ve Ergenlik Dönemlerinde Dinsel ve Manevî Gelişim El Kitabı / Handbook of Religious and Spiritual Development in Childhood and Adolescence* (Roehlkepartain, King, Wagener, & Benson, 2005) isimli eserleri piyasaya sürecektir. Öte yandan konuyla ilgili ilk olarak, çocuk gelişiminin ‘İncil’i olarak bilinen ve çocukluğun hikâye edilmiş tarihini kapsayan *Çocuk Psikolojisi El Kitabı / Handbook of Child Psychology*’nın bir sonraki baskısı, manevî gelişim üzerine bir bölümü de içerecek biçimde düzenlenmiştir. İkinci bir diğer gelişim alanı da, Uluslararası Çocukların Manevî Yaşamı Konferansı’nı da kapsayan konferans buluşmalarıdır. Bu kapsamda, 2003 yılında yapılan Çocukların Manevî Yaşamı Konferansı’nın açılış toplantısında, daha çok Hıristiyan bakış açıları üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Çocuk Gelişimi Araştırmaları Derneği-(ÇGAD)’in iki yılda bir yapılan toplantısında, DMG üzerine yapılan bir ön konferans da yine bu kapsamda değer-

² Biliş / Cognition: Bireyin, çevresindeki dış dünya hakkında bilgi edinmesi ve bu bilgileri dünyayı anlama ve problem çözme doğrultusunda kullanması süreci veya süreçleridir. Diğer bir tanımla; birey beyninin düşünme, anlama, konuşma, yorumlama, hesaplama, tasarlama, planlama, problem çözme, bellek, algılama ve muhakeme gibi yüksek zihinsel işlevleri için kullanılan ortak ve genel isimdir. [Budak, S. (2000). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, s. 135].

lendirilmelidir (ayrıca ÇGAD ön konferansı hakkında bilgi almak için yazarla iletişime geçilebilir). Alanla ilgili tüm bu yeni çalışmalara ek olarak, *Uluslararası Çocukların Manevî Yaşamı Dergisi / International Journal of Children's Spirituality* ve *Dinsel Araştırmalar Dergisi / Review of Religious Research*'nin DMG üzerine çıkarılan özel sayısı (Boyatzis, 2003b) ile *Uygulamalı Gelişimsel Bilim / Applied Developmental Science* (King & Boyatzis, 2004)'i de kapsayan birçok bilimsel dergiler, DMG konularını ele almaktadırlar. Diğer bir gelişim işareti de, konuyla ilgili yapılan master ve doktora tez çalışmalarıdır. “Çocuk* ve din*” şeklindeki sınırlı konu terimleriyle yapılan bir PsycINFO taramasında, 1872 ile 2003 yılları arasında yapılmış 242 adet tez bulunmuştur. Dönemsel olarak tarama yapıldığında ise, 1872 ile 1959 yılları arasında bu konu üzerine yapılmış hiçbir tez bulunmazken; 1960'lı yıllarda 11 adet, 1970'li yıllarda 42 adet ve 1980'li yıllarda ise 58 adet tez çalışması yapılmıştır. Söz konusu bu büyüme, 1990'lı yıllarda 102 teze kadar çıkmıştır. Öte yandan 1990'lı yıllar ile 2000-2003 yılları arasındaki çocuklar ve din üzerine yapılan tezlere birleştirilerek bakıldığında 109 adet tezin yapıldığı görülmektedir. Söz konusu bu rakam, bu konu üzerine şimdiye kadar yapılan tüm tezlerin % 45'ine karşılık gelmektedir.

Yukarıdaki gelişmelere paralel olarak, bir taraftan yayımlanmış eserler bağlamında tanınmış yayınevlerinin bastıkları yeni el kitapları içerisinde DMG konusuna yer vermiş olmaları; diğer taraftan, konuyla ilgili master ve doktora tezlerindeki bu ani yükseliş, DMG üzerine çalışma yapan araştırmacılara umut vermektedir. Özetle, DMG alanı, daha önce hiç olmadığı kadar psikolojinin temel konularının içine doğru emin adımlarla ilerlemektedir.

c. Teknik Kavramlarımızı Tanımlama

“Manevî”³ ve “dinsel” tanımlamalar üzerine elde edilen ampirik veriler, bu eserin başka bir yerinde sunulmuştur (Zinnbauer & Pargament; ayrıca bkz. Bu kitabın 2. Bölümü). Eserin bu bölümünde, verilen teknik terimlerin örtüşmesiyle ilgili olarak, ‘manevî’ ve ‘dinsel’ kavramları, bir dereceye kadar zaman

³ Bu metin içerisinde yer alan {spiritual=manevî; spirituality=maneviyât, manevî yaşam} olarak çevrilmiştir. (Çeviren).

zaman birbirinin yerine de kullanılmış olacaktır. Bu bağlamda *dinsel gelişim*, insanları kutsala daha da yakınlaştırmak ve kişinin içinde yaşadığı cemiyetle ilişkisini artırmak amacıyla anlatılmış hikâyeler, uygulamalar, öğretiler, ayinler ve sembollerin aktarıldığı organize bir sosyal topluluk içerisinde çocuğun gelişimi olarak tanımlanmıştır. Yine bu çalışmada oldukça sık kullanılan *maneviyât*, kutsal içerikli aşkın bir varlığı bulmaya çalışmak veya onunla şu anda bir ilişki içerisinde olmak, şeklinde tanımlanmıştır (Pargament, 1999). Dolayısıyla burada, *ilişki* ve *öz-aşkınlık*⁴ kavramları, maneviyât tanımlarını etkilemektedir. Çocuklar üzerine zengin bir içeriğe sahip çalışmada Nye (Hay & Nye, 1998) ve diğer araştırmacılar (Reimer & Furrow, 2001), maneviyâtın merkezini, çocuğun, diğer insanların yanı sıra Tanrı veya benliğiyle kurduğu ilişki içerisindeki algılama durumu olarak vurgulanan “ilişkisel bilinçlilik” şeklinde tanımlamışlardır. Yine konuyla ilgili olarak araştırmacılardan bazıları manevî gelişimi, “kutsalı da kapsayan benlikten daha büyük birşey içine yerleştirilmiş bir benlik anlamına gelen öz-aşkınlık için gelişen iç kaynaklı insan kapasitesi süreci” olarak (Benson ve ark., 2003, s. 205) tanımlarken; bazıları da, bireyin benliğine yönelim ile kendi kendisinin sınırlarını aşması ya da ötekilere katkı sağlamak için gelişen bir bağlılığı da kapsayacak biçimde kişinin kuşatılması olarak tanımlamışlardır (Lerner, Dowling, & Anderson, 2003).

d. Çocukların Dinsel ve Manevî Gelişimi

d.a. Bilişsel-Gelişimci Yaklaşımlar

Gelişimci yaklaşımı kabul eden psikologlar, çalışmalarında “dinsel biliş” veya çocukların dinsel kavramlar hakkındaki düşünme biçimleri üzerine odaklanmışlardır. Bunlardan David Elkind, farklı inanç gelenekleri üzerine yaptığı çalışmaları süresince dinsel bilişin Piagetçi bilişsel-gelişimsel modellerini, Amerikan psikologlarına tanıtan önemli bir isim olmuştur (örneğin bkz. Elkind, 1961, 1963). Elkind’in, çocukların dua kavramları (Long, Elkind, & Spilka,

⁴ Öz-Aşkınlık / Self-Transcendence: V. Frankl’in, bireyin kendisiyle meşgul olmayı bırakıp kendini başkalarına, işine, bir davaya veya başka bir etkinliğe adayabilme yetisi için kullandığı terimdir. Frankl’a göre bireyin kendini unutulması ve dolayısıyla da kendi dışındaki uğraşlarla meşgul olabilmesi, ruh sağlığı için temel bir önem taşımaktadır. [Budak, 2000, s. 575].

1967) üzerine yapmış olduğu ampirik araştırması ve onun bu konularda yapmış olduğu daha kapsamlı açıklamaları (Elkind, 1970), bu dönemin bilişsel-gelişimci yaklaşımlarının örnek gösterilebilecek çalışmaları içerisinde yer almaktadır.

Elkind'in konuyla ilgili yaptığı araştırmalardan ortaya çıkan çeşitli sonuçlar ise şöyledir: Çocukların dinsel düşünme biçimleri, daha fazla somut ve ben-merkezli değişim sürecinden daha fazla soyut ve sosyal-merkezli gelişimsel sürece doğru bir geçiş göstermiştir. Yıllardır, dinsel biliş üzerine bu türden yapılan araştırmalardaki bu olasılıklar ve çeşitli gelişim evrelerini esas alan bilişsel-gelişimci yaklaşımlar, aynı zamanda çocuklara verilen din eğitimini de bu çerçevede şekillendirmiştir (örneğin bkz. Goldman, 1964). Çocukların, dinsel kavramlar hakkındaki düşünme biçimlerinin yapısal nitelikleri, diğer dinsel olmayan kavramlar hakkındaki düşünme biçimleriyle paralellik göstermiştir. Hiçbir özelliği olmayan dinsel biliş, sadece genel özellikleri olan kavramsal ve temsili sürecin özel bir durumunu ifade etmektedir. Bütün bunlara ek olarak, çocuğun düşünme biçimi içerisindeki genel sınırlamalar, çocukta dinsel kavramlar hakkında belirli şekillerdeki olası bir düşünme biçimini ortaya çıkarmaktadır.

Bilişsel-gelişimciliğin ikinci dalgası, herhangi bir yaştaki çocuğun düşünme biçimlerinin tümünün ayırt edici özelliklerini vurgulayan genel bilişsel-gelişimci evrelerin reddedilmesi şeklinde konuyla ilgili temel bir düzenleme yapmıştır. 1980'li yıllardaki gelişimci yaklaşımı kabul eden psikologlar, özel alanlar içerisindeki naif teorilerin bir kurucusu olarak çocuğun bakış açısıyla oluşturulan bilişsel gelişim yaklaşımındaki alana özgü olan bu gelişimsel modelleri uygun bulmuşlardır (örneğin bkz. Carey, 1985). 1990'lı yıllarda ise, zihin teorilerinde bir artış olmuştur. Buna paralel olarak da dinsel biliş içerisindeki özel alan yaklaşımlarında, büyük ölçüde yeni bir görüş sergilenmiştir. Söz konusu bu yeni bakış açısına göre, genel gelişme ve büyümenin bir parçası olarak dinsel-bilişsel büyüme, zihni, aracı işletmeyi, zihinsel-fiziksel nedenselliği ve konuyla ilişkili kavramları anlama gücü gibi konularda daha iyi anlaşılmalı ve açıklanmalıdır. Bu bağlamda Boyer, (1994; Boyer & Walker, 2000) çocukların dinsel bilişlerine ilişkin gelişme ve işleme süreçlerinin, hiçbir dinsel düşünceleri olmaksızın onların

gündelik hayata ilişkin oluşturdukları bilişsel eğilimleri ile aynı ilkeler doğrultusunda işlediği (Elkind, 1970) şeklindeki, daha önceden elde edilen sonuçları tekrarlamıştır.

Bilişsel-gelişimci değişimin yukarıda sözü edilen bu dalgaları karşısında, bazı temel benzerliklere rağmen varsayımlı/hipotetik yapılara ve özel süreçlere ilişkin hâlâ geçerli olan bir dizi önemli değişimler de söz konusudur. Şu an geçerli olan genel görüş kapsamında, bilişsel-gelişimci yaklaşımı kabul eden psikologların kullandıkları alana ilişkin teknik kavramlarla ilgili oluşturdukları özel dil, örneğin, “dinsel ontolojiler” veya varoluş ve doğaüstü varlıkların gücü hakkındaki zihinsel temsilleri⁵ de kapsayacak biçimde bazı değişiklikler göstermiştir. Konuyla ilgili olarak Boyer ve Walker, “belirli bir şekildeki dinsel ontoloji gelişmelerinin, ontolojik kategorilerin daha geniş kapsamdaki gelişimine bağımlı olduğunu” söylemişlerdir (2000, s. 152). Bu ontolojiler ise, birbirinden farklı temel/anahtar özellikler tarafından vurgulanmıştır. Söz konusu bu anahtar özelliklerden birisi, dinsel ontolojilerin “beklenenin aksine olan” yapısıdır ki; (diğer bir ifadeyle Boyer ve Walker, ölümsüz ve herşeyi bilen manevî varlıklar konusunda olduğu gibi, diğer sıradan beklentileri de ihlâl etmişlerdir.) İkinci bir anahtar özellik de, dinsel inançları açıklamak üzere hazırlanan nitelik kümelelerini, onların hakkında düşündükleri dinsel temsilcilere kadar genişleterek, beklenenin aksine oluşturulan bu dinsel inançların, çocuklar için geliştirilen zihin teorilerinin örtülü zemini içerisinde çalışmasıdır. Örneğin; “Benim doğaüstü güçlere sahip olan Tanrım, dilekleri, düşünceleri ve endişeleri [tıpkı tüm varlıklar gibi zihniyle yapar] şeklindeki bir düşünme biçimi”. Konuyla ilgili diğer bir anahtar özellik ise, inancı elinde bulundurarak artan bir şekilde *daha dikkat çeken*

⁵ Temsil / Representation: Bireyin zihninde olayları, olguları ve nesnelere temsil eden, sembolleştiren veya onların yerini alan kavram, imge veya düşünce ile bunlara ilişkin bellek izleridir. Bilişsel psikolojide birey zihninin, nesnelere doğrudan oluşturmadığı, dolayısıyla söz konusu nesnelere, temsil ettiği düşünülen fikirler ve imgeler aracılığıyla kavradığı ve somutlaştırdığı kabul edilmektedir. Bu bağlamda oldukça öznel bir süreci içeren temsil olgusu, bireysel yaşantıya bağlı olarak toplumsal bir ortamda şekillenmektedir. [Budak, 2000, s. 740-741]. Bu kapsamda metinde geçen “doğaüstü varlıkların gücü hakkındaki zihinsel temsiller” ise bireyin, kişisel yaşantısına bağlı olarak içinde yaşadığı psiko-sosyo-antropo-teolojik bir ortamda/bağlamda, inandığı doğaüstü varlıkların gücüne ilişkin belleğinde oluşturduğu kavram, imge ve düşünceleri ile söz konusu olgularla ilgili bilişsel izleri ifade etmektedir. (Çeviren).

dinsel inançları *gerçek* yapan inanç temsilcilerinin, inanç ile beklenenin aksine bir kombinasyonlarının olmasıdır. Buradaki dikkati çekme durumu, onların iletme ve başkalarıyla paylaşma olasılığını da artırmaktadır.

Konuyla ilgili literatürde yer alan diğer bir son düzenleme de, çocuklar ile yetişkinlerin düşünme biçimlerinin birbirinden tamamen farklı olmayabileceğini iddia etmektedir. Başka bir ifadeyle, büyülü düşünme⁶ ve akılcı düşünme veya “sıradan gerçeklik” ile “olağanüstü gerçeklik” şeklinde tanımlanabilecek; ya da çocuklar ve yetişkinlerin zihinlerindeki olası bir yarış yerine, söz konusu bu sıradan ve olağanüstü gerçekliklerin aynı anda birden var olabileceği diğer düşünme süreçleridir (Subbotsky, 1993; Woolley, 1997). Bu şekilde ileri sürülen bir iddia, çocukların yeni bir kavrama gücünü de ortaya çıkarmıştır. Woolley (2000), “çocukların zihinlerinin doğuştan tek yönlü olmadığını; yani ne sadece doğuştan büyülü ne de sadece doğuştan akılcı olduğunu” vurgulamıştır (s. 126-127). Çocuklar ve yetişkinler, gece herhangi bir cismin birbirine çarpması sonucu ortaya çıkan veya gerçek ve hayal arası sınırlardaki boğuşmayla ortaya çıkan korkulu esrareniz olaylara, “büyü” anlamı yükleyebilirler. Söz konusu bu iddialar, göz ardı edilemez bir gerçeklik olarak, bilişsel gelişim modeline meydan okumaktadır. Bu bağlamda bilişsel gelişim modeline meydan okuyan buradaki sözü edilen değişmez değerler ise, mantık dışı hayal kurma sürecinden (çocuklar için iddia edilen şeyleri, sadece çocukların düşünmesinden) akıl/telos’a doğru gelişim sürecinin düzenli bir şekilde ilerleme evresi ile akılcı mantığın yetişkinler için değişmez bir standart (yetişkinler için iddia edilen şeyleri, sadece yetişkinlerin düşünmesi) olması durumudur.

Her ne kadar bugün Piaget’in, literatürdeki eski popülerliği kalmasa bile çocukların dinsel biliş süreçleri ve düzeyleri, popüler çocuk gelişimi araştırmacılarının ilgi alanında olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla literatüre bakıldığın-

⁶ Büyülü Düşünme / Magical Thinking: Düşünmenin yapmakla aynı şey olduğu, düşünceyle olayların yönlendirilebileceği, kötülüklerden kurtulunabileceği inancına dayalı ilkel bir bilişsel süreçtir. Çocuğun gelişiminde normal bir bilişsel gelişim evresi olarak değerlendirilir. Yetişkinlerdeki kaynağı da, temelde bu evreye bağlıdır. Bu inanç kendisini daha çok rüyalarda, fantezilerde, saplantılı düşüncelerde ve törensel davranışlarda ortaya çıkarmaktadır. [Budak, 2000, s. 162].

da, düşünme üzerine bu statikleşmeye ilişkin yapılan eleştirilerin, daha sonraki süreçte ortaya atıldığı görülmektedir. Öte yandan sınırlı sayıdaki dinsel içerikli kavramların tartışıldığı alana ilişkin oluşturulan literatürde, ‘Tanrı’ kavramı yeterli ilgiyi görürken; ‘Ruh’ kavramı ise, daha az ilgi toplamıştır.

d.b. Çocukların Tanrı Kavramları

Dinsel gelişim araştırmaları içerisinde en köklü ilgi, çocukların Tanrı kavramları⁷ üzerine olmuştur. Adı geçen bu kavrama ilişkin söz konusu odaklanma, çoğu araştırmamanın, tek-tanrıcılığın baskın olduğu Batılı çevreler tarafından yapılmış olması da dâhil olmak üzere, çeşitli nedenlerden dolayı aslında sürpriz değildir. Tanrı hakkında düşünen çocuklar, genellikle bunu antropomorfik/insan-biçimli terimler kullanarak yaparlar. Çocukların Tanrı çizimlerinden oluşan çalışmasında konuyla ilgili olarak Coles (1990), araştırmaya katılan çocukların % 87’sinin Tanrı’nın yüzünü resmettiklerini kaydetmiştir. Dolayısıyla çocukların, Tanrı kavramına çeşitli insanî nitelikler atfetmesi durumuna, sezgisel bir halk psikolojisinin doğüstü figürlere yönelik bir uzantısı olarak bilişsel-gelişimci yaklaşımı kabul eden bazı psikologlar ile yine konuyla ilgili geliştirilen bağlanma teorisi⁸ ve psikanalitik yaklaşımlar⁹ tarafından bazı açıklamalar getirilmiştir. Ayrıca yine Tanrı imgesi¹⁰

⁷ Tanrı Kavramı / Concept of God: Bireyin ‘Tanrı’ya karşılık gelen ve ‘Tanrı’nın temel özelliklerinden oluşan soyut içerikli olarak genel fikirleri ile ‘Tanrı’yu, onun anlamını ve anlam kategorilerini, ne işe yaradığını vs. hatırlamak ve anlamak için kullandığı zihinsel temsillerini ifade etmektedir. [Krş. Budak, 2000, s. 436].

⁸ Bağlanma Teorisi / Attachment Theory: Genel anlamda, bireyleri duygusal olarak birbirine bağlayan çeşitli etkenleri açıklamaya yönelik geliştirilen bir teoridir. Özel anlamda ise bireyin, bebeklik döneminde bebek ile annesi veya bakıcısı arasında kurduğu ilk bağlanmanın, erişkinlik döneminde başkalarıyla olan ilişkilerindeki beklentilerinin temelini oluşturduğu teoridir. [Budak, 2000, s. 106].

⁹ Psikanalitik Yaklaşımlar / Psychoanalysis: Bir insan gelişimi ve davranışı teorisi olan ve ilk olarak Freud tarafından ortaya atılan psikanalitik teorinin daha sonraki süreçte birçok alt versiyonları ortaya çıkmıştır. Ancak hepsinin ortak noktası kişiliğe, kişiliğin gelişimine ve davranışlara dinamik bir açıdan bakmalarıdır. Dolayısıyla hepsi de, çocukluk döneminin ve bu dönemde yaşanan deneyimler ile bilinçdışı etkenlerinin bireyin kişilik gelişiminde ki patolojinin gelişmesinde belirleyici rol oynadığını savunurlar. Buna karşılık, ekolün gelişimsel tarihsel seyri içerisinde çocuk cinselliğinin önemi, oedipus kompleksi, içgüdüsel yaşam, tekrarlama zorlanımı, haz ve gerçeklik ilkelerinin işleyişi, yüceltme, saldırganlık vs. konularda Freud ile onu izleyenler arasında ciddi görüş farklılıkları da ortaya çıkmıştır. [Budak, 2000, s. 619].

¹⁰ Tanrı İmgesi / Image of God: Bireyin zihninde imajinatif olarak varlığını devam ettiren; ancak bilişsel olarak genel veya özel ayrıntılarda gerçeğe yakın ama mutlak anlamda gerçeğe

için bir prototip olarak kullanılan anne-babaları, çocukların içsel çalışma modeli içerisinde işlevselleştirmeyi ileri süren nesne ilişkileri teorisi¹¹ de, konuyla ilgili çeşitli yorumlar yapmıştır (örneğin: Rizzuto, 1979; Vergote & Tamayo, 1981).

Barrett tarafından konuyla ilgili yapılan ampirik bir çalışma, kişiselleştirilmiş bir Tanrı olarak çocuğun zihnindeki Tanrı'nın görüntüsüyle ilgili çeşitli sorulara yer vermiştir. Barrett ve meslektaşları (Barrett & Keil, 1996; Barrett & Richert, 2003), çocukların, düşünme biçimleri ve kapasitelerinin yetişkin insanların kapasitelerine eşit olup olmadığını (başka bir ifadeyle onların antropomorfik Tanrı hakkındaki düşünme biçimlerini) test etmek amacıyla küçük çocuklar üzerinde bir dizi çalışma yürütmüşlerdir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar sonucunda, yaş gruplamaları açısından okul öncesi dönemdeki çocuklar, Tanrı'nın yaratıcı güçleri, bilgisi, bakış açısı ve ölümlülüğü hakkında (diğer temsilcilere karşı) oldukça farklı düşünmüşlerdir. Konuyla ilgili literatürde yer alan bu gözlemler, yeni olmamasına rağmen (bkz. Örneğin; Tamminen, Vianello, Jaspard, & Ratcliff, 1988) Barrett, antropomorfizm hipotezine, alternatif bir açıklama getirmiştir. Bu bağlamda onun “hazırlıklı olma hali” şeklinde ifadelendirdiği bu hipotezi, çok erken yaşlardan itibaren çocukların, kavramsal olarak Tanrı'ya ilişkin, insan ve insan özelliklerinin dışında, O'nun *benzersiz* bir varlık oluşu hakkında düşünmeye hazırlandıklarını önermektedir. Dolayısıyla okul öncesi dönemdeki çocuklar, (örneğin; belli bir bakış açısına sahip olma gibi) zihnin temel özelliklerini anlamaya başladıkları gelişimsel süreçten itibaren bu becerilerini, (antropomorfik içerik taşımadan) farklı bir biçimde, insanlardan daha çok Tanrı'ya yüklemektedirler. Öte yandan Barrett ve Richert (2003) yaptıkları bu çalışmalar sonucunda, Tanrı kavramlarını oluşturmalarına yardımcı olacak

---

uyuması gerekmeyen bir Tanrı (aşkın/kutsal varlık) temsilidir. (Çeviren).

¹¹ Nesne İlişkileri Teorisi / Object Relations Theory: Freud'un çocuk gelişiminde libidinal aşamalar görüşü yerine; bireylerin bebeklikten itibaren edindikleri tecrübe yansımalarının, diğer bir ifadeyle içsel 'nesnelere' oluşumu sürecini temel alarak aşamalı bir şekilde benlik farklılaşmasını ifade eden psikanaliz içerikli bir teoridir. Psikanalitik yaklaşımın farklı bir alt dalı olarak ortaya çıkan bu teori, bireyin toplum içinde geliştiğini kabul ettiği için, diğer Freudyen açıklamalardan daha çok toplumsal bir bakış açısı sunması yönüyle de dikkat çekicidir. Bu teoriye göre; psikanalitik ego psikolojisindeki ego gelişiminin ve sonraki bireyler arası ilişkilerin, bebeğin anneye ve çevresindeki diğer kişilere yönelik ilk duygusal bağları temelinde şekillendiği iddia edilir. [Budak, 2000, s. 531]

gerekli kültürel katkılar olsa bile çocukların, “oldukça zengin teolojik kavramlar elde edebilmeleri için doğrudan küçük çaplı bir eğitim ve öğretim sürecine” (s. 310) ihtiyaç duyabileceklerini kuramsal olarak ifade etmişlerdir.

Öte yandan literatürde yer alan çeşitli araştırmalarda, Tanrı kavramları, farklı dinsel çevrelerde yetişen çocuklar üzerinde de sınanmıştır. Örneğin; Pitts (1976), Yahudi, Luteriyen, Hıristiyanlıktaki Protestanlık mezhebinin üyeleri olan Mennonite ve Metodist ile Mormon, Roma Katolik kilisesi üyesi ve Hıristiyanlık'taki teslis doktrinine karşı olan Üniteryen mezhebi üyesi ailelerin 6 ile 10 yaş arası çocuklarından oluşan örneklem üzerinde bir çalışma yapmıştır. Sözü edilen bu çalışmada Pitts, çocukların Tanrı çizimleri, çocuklarla görüşmeler ve aileler için konuyla ilgili sorulardan oluşan çoklu bir ölçüm aracı kullanmıştır. Çalışma sürecinde, çocukların konuyla ilgili yapmış oldukları çizimler, insanî niteliklerle betimlenmiş Tanrı çizim derecelerini de içine alan farklı temalar kapsamında analiz edilmiştir. Pitts'in araştırmasında kodladığı bu “A puanı”, örneklem gruplarında çok çeşitlilik göstermiştir. Bu bağlamda elde edilen sonuçlara göre, Tanrı, en çok Mormon, Hıristiyanlıktaki Protestanlık mezhebinin bir üyesi olan Mennonite ve Luteriyen ailelerin çocukları tarafından insanî niteliklerle betimlenmiştir (onların puanları arasında, çok benzerlikler saptanmıştır). Bunları ise, sırasıyla Metodist ve Roma Katolik kilisesi üyesi ailelerin çocukları yakından takip etmiştir (bu çocukların puanlarının da birbirleriyle aynı olduğu görülmüştür). Öte yandan bu çalışmada, Yahudi ailelerin çocukları, Tanrı'nın en az kişiselleştirilmiş resimlerini çizerken; Hıristiyanlık'taki teslis doktrinine karşı olan Üniteryen mezhebi üyesi ailelerin çocuklarının A puanları ise, Yahudi ailelerin çocukları ile örneklemde yer alan diğer gruptaki çocuklar arasında yer almıştır. Örneklemdeki, dinsel olmayan dinsel içerikli simgelemedeki en yüksek oran, Roma Katolik kilisesi üyesi ailelerin çocuklarının Tanrı tasarımlarında ortaya çıkarken; en düşük oranın ise, Hıristiyanlık'taki teslis doktrinine karşı olan Üniteryen mezhebi üyesi ailelerin çocuklarının Tanrı tasarımlarında ortaya çıktığı görülmüştür. Ayrıca bu çalışmada, Yahudi ailelerinin çocuklarının çizimlerinin de, diğerlerine göre oldukça özet ve soyut olduğu saptanmıştır. Böylelikle, çocukların dinsel geçmişlerinin, açıkça onların Tanrı kavramlarını etkilediği saptanmıştır.

Konuyla ilgili olarak literatürde yer alan diğer bir çalışmada ise Heller (1986), Hindu çocukların, Yahudi, Baptist ve Roma Katolik kilisesi üyesi ailelerin çocuklarından daha çok, çok yönlü bir Tanrı betimlemesi yaptıklarını tespit etmiştir. Bu çalışmada Hindu çocukların betimledikleri Tanrı, kendisine yakınlık duyulan ve bazı açılardan bir insan gibi ancak aynı zamanda soyut ve fiziksel varlığı olmayan bir enerji formuna sahiptir. Bu Hindu inançları, çocukların, farklı doğaları ve fonksiyonlarıyla betimlenen farklı Tanrıları hakkındaki öğretilerini yansıtmaktadır. Birlikte değerlendirildiğinde tüm bu çalışmalar, halk psikolojisi literatürünün yanı sıra Tanrı imgelerine ilişkin oluşturulan zihin teorilerine ve Tanrı'nın kavramsallaştırılmasına yönelik alanlarda, çocukların yetişkinlerden daha çok katkı sağladıklarını ortaya çıkarmıştır. Konuyla ilgili literatürde yer alan bu araştırmalar, aynı zamanda farklı dinsel arkaplana sahip olan çocukların, bilimsel olarak örnekleme değerini de göstermektedir.

d.c. Tanrı Hakkında Düşünmek Sadece Bilişsel Değildir

Tanrısal olanın gizemi, çoğu çocukların (ve yetişkinlerin) ilgisini çekmeye devam ediyor gibi görünmektedir. Fakat Tanrı hakkında düşünmek, sadece bilişsel bir eylem değildir; bilakis o, aynı zamanda derin bir biçimde duygusal, kişisel ve sosyal bir içeriğe de sahiptir. Konuyla ilgili ortaya atılan bazı düşünceler (Harris, 2000a, s. 176), çocukların, Tanrı'ya ilişkin sordukları soruları hakkında “hiçbir özel” durumlarının olmadığını ve söz konusu bu soruların, onlar için diğer sorular gibi sıradan sorular olduğunu iddia etmiştir. Buradaki söz konusu iddia, özellikle Tanrı'ya inanan, inançlı bir aileden gelen ve “Tanrı hakkında konuşmanın” sıradan bir durum olduğu kültür içerisinde yetişen çocuğun Tanrı hakkındaki derin düşüncelerine, ciddi anlamda kişisel etkilerinin olabileceği yönündedir. Tek-tanrılı kültürler içerisindeki söz konusu manevî varlığın bir olduğu, nihaî ve ilahi varlık olarak mevcudiyetini sürdürdüğü gerçeği tarafından bu Tanrı hakkındaki kişisel düşünmenin etkisinin altı çizilmiştir. Bu sebeple, Tanrı hakkında düşünmek, çocuğu hem Tanrısal bir aşkınlığa, hem de inançla ilgili daha geniş bir sosyal topluluğa bağlamaktadır. Gerçekten, Tanrı hakkında düşünmek, sosyal bir boşluk içerisinde ortaya çıkmaz. Din hakkındaki tartışmaya ilişkin tespit edilen Anne-baba raporları, çocukların soruları

ve yorumlarının büyük bir oranının Tanrı hakkında olduğunu göstermektedir (Boyatzis & Janicki, 2003; Lawrence, 1965). Dolayısıyla burada ailenin, kilise ve akranlarıyla kurmuş olduğu sosyal ilişkilerindeki kişilerarası bağlamı, çocuğun metafizik konular ve bu bağlamlar üzerine oluşturduğu görüşlerini çok açık bir biçimde ifade etmesine yardımcı olduğu söylenebilir. Dünya çocuklarının çoğu için geçerli olan söz konusu bu durum, açıkça tartışan ve kutsala ibadet eden kültürler içerisine yerleştirilmiştir (bkz. Örneğin: Rizzuto, 1979). Dolayısıyla Tanrı hakkında düşünmek, -aşağıdaki bu iki konuşmada da görüldüğü gibi- çok fazla sosyal içerikli bir eylemdir. Bu konuşmalardan ilki, 11 yaşındaki bir kızın Hz. İsa'nın cilt rengi hakkındaki düşünceleriyle ilgilidir (Coles, 1990, ss. 57-58):

“Babam, o zaman herhangi bir fotoğraf makinasının olmadığını, bu nedenle Hz. İsa'nın resminin de olmadığını söylemektedir... Siyahların gittiği kiliseler içerisinde, onların sana, Hz. İsa'nın siyah olduğunu ve dolayısıyla da onun renkli olduğunu söyleyeceklerini biliyorum. Bizim evdeki hizmetçi, onların kilisesinde Hz. İsa'nın nasıl görüldüğünü, onun resminin nasıl olduğunu ve resimler arasında çok fark olduğunu bize söyledi. Ben de, büyükanneme, kimin doğru olduğunu sordum. O da bana:...“Tatlım, burada cilt renginin herhangi bir fark ortaya çıkardığını düşünmüyorum”, dedi.”

Burada ise, bir baba ile 8,5 yaşındaki kızı arasında geçen bir konuşma yer almaktadır (Boyatzis, 2004):

Çocuk: “Ben, sadece insanların Tanrı'yı nasıl mükemmel düşündüklerini düşündüm. Fakat onlar, Tanrı'nın herşeyi mükemmel *bildiğini* söylemek istiyorlar.”

Baba: “Peki *sen*, Tanrı'nın herşeyi bildiğini mi düşünüyorsun?”

Çocuk: “Bilmiyorum. Cennete giderken bunu öğrenebileceğimizi düşünüyorum. Ancak, hımm, her ne kadar bilemesek de, cinsiyet olarak Tanrı'nın erkek veya *kadın* olabileceği gibi bazı şeylerin türü olduğunu düşünüyorum.”

Baba: “Demek ki, bunu biz cennete gittiğimizde öğreneceğimizi düşünüyorsunuz.”

Çocuk: “Evet, işte burada sizin Tanrı'yla konuşabileceğinizi ve O'na birçok soru sorabileceğinizi düşünüyorum.”

Baba: “Burada, yeryüzünde *şimdi* Tanrı’yla konuşmanın başka bir yolu var mıdır?”

Çocuk: Eğer dua ederseniz. Fakat ben dua ettiğim zaman, ben...off! Ben sadece, ben çok sabırsızım. Ben Tanrı’yı duyamadığım zaman gidiyorum, gidiyorum. (*Sabte bir mızızlanma tonunda*) ‘Anneciğim, O, benimle konuşmuyor! O, benimle konuşmuyor!’ Bakın, çünkü ben Tanrı’yı çok iyi duyuyorum.”

Baba: “Sen dua ettiğin zaman ne duyacağını umuyorsun? Sen, Tanrı’yı duyacağını düşünüyor musun?”

Çocuk: “Evet, duyacağımı ümit ediyorum...duyacağımı ümit ediyorum...birinin (*derin bir sesle*) ‘Tamam, o dua için sana teşekkür ederim’ diyeceğini duymayı ümit ediyorum. Eğer ben Tanrı’ya herhangi bir soru sorarsam, bir sonraki zamanda dua ettiğimde cevaplarını duymayı umuyorum. Ama ne yazık ki ben, gerçekten ses duyamıyorum. Şayet Tanrı benimle konuşuyorsa bile ben bunu bilmiyorum. Ben *Tanrı’yı bu aralar duyamıyorum* veya Tanrı benimle *konuşmuyor*.”

Baba: “Bence, Tanrı’nın ne düşündüğünü bilmek zor.”

Çocuk: (*vurgulu bir tonla*) “Sen sadece *bilmiyorsun*.”

Yukarıda adı geçen çalışmalardan aktarılan bu alıntılar, çocukların, -daha sonra literatürde tartışılmak üzere nitel¹² ve etnografik¹³ metotlarla analiz edilebilecek olan- düşünce ve his dünyalarının ne kadar zengin olduğunu aktarmaktadır.

¹² Nitel Metod / Qualitative Method: Özellikle kategorik veriler biçimindeki sayısal olmayan veriler ve değişkenlerden oluşturularak yapılan bir araştırma yöntemidir. Bu metot kapsamında sıralama, aralık veya oranlı ölçek düzeyinde psikometrik ölçümleri yapılmayan bazı değişkenler kullanılır. Bu türden metodoloji kullanılarak yapılan bir araştırma, tümevarım yaklaşımının hakim olduğu, toplanan tanımlayıcı ve ayrıntılı verilerden yola çıkarak probleme ilişkin ana temaların ortaya çıkarılması, toplanan verilerin anlamlı bir yapıya kavuşturulması ve tüm bunların sonucunda da, kuram oluşturulması sürecini içermektedir. [Krş. Köklü, N. (2002). *Sosyal Bilimler İçin Açıklamalı İstatistik Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayınları, s. 96].

¹³ Etnografik Metod / Ethnographic Method: Bireylerin, toplumun birer üyesi olarak toplumsal gerçekliği yorumlarken, yani başkalarıyla etkileşirken ve kendi gündelik yaşamlarına anlam vermeye çalışırken kullandıkları yöntemlerin incelenmesinde yer alan bilimsel bir metottur. Bu metodolojik yaklaşım, sıklıkla sıradan konuşmalarda gözlenen sağduyu kurallarını analiz ederek insan toplumunun temel yapısının ayrıntılarına inmesinde kullanılır. Bu nedenle bu metotla çalışan birçok araştırmacı, doğal ortamlarda kullanılan dili ve gündelik sohbetlerin içeriklerini analiz eder. [Budak, 2000, s. 282].

d.d. Çocukların Ruh Kavramları

Çocukların Tanrı kavramlarına karşın, onların ruh hakkındaki düşünceleri, ampirik olarak literatürde daha az dikkate alınmıştır. Dolayısıyla sadece konuyla ilgili yapılan ampirik araştırmalarda, Rus çocuklarla yapılan bir çalışmayı (Rusça yayımlandı; Savina, 1997), Çinli çocuklarla yapılan bir çalışmayı (Macarca yayımlandı; Hui & Chou, 1991) ve Protestan, Katolik ile Protestanlıkta özel bir alt grup olan Mennonite geleneklerinden gelen Amerikalı çocuklarla yapılan bir çalışmayı (Boyatzis, 1997) da kapsayan ampirik araştırmalarda, çocukların ruh kavramlarının açıkça çalışıldığını biliyorum.

Konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalar (bkz. Evans, 2000), çocukların, insanlara ‘ayrıcılık’ bir statü vererek hayvanlar için değil; fakat insanlar için konuyla ilgili yaratılışçı açıklamalar kullandığından söz etmektedirler. Eğer insanlar, ruh kavramları içerisinde bu tür ayrıcalıklı bir statüye sahip olsalardı, çocuklar (ruhu olan) bir insan ile (ruhları olmayan) insan-dışı varlıklar arasında ayırım yapabilirlerdi. Ya da eğer çocuklar ruhu, canlı varlıklar içerisinde performansı olan bir canlı olarak tasavvur ederlerse, canlı/cansız ayırımı (bitkiler, hayvanlar ve ruhları olan/eserleri olmayan insanlar şeklinde) ortaya çıkabilir. Okulöncesi çocuklarıyla yaptığı görüşmelerde Boyatzis (1997), üzerinde çalıştığı örnekte yer alan çocukların % 20’sinin bir ruhu mobilyaya, % 40’ının bitkilere ve % 45’inin de kedilere ve köpeklere yüklediklerini tespit etmiştir. Söz konusu bu çalışmada, çocukların, diğer varlıklara göre insanlara ilişkin geliştirdikleri derin duygusal yargıları daha yüksek bulunmuştur. Fakat örnekteki yaş grubuna göre bazı farklılıklar da görülmüştür. Bu bağlamda çocukların % 48’i bir ruhu “bebekler”e (ki bu sonuç, yukarıda verilen bitkilere, kedilere ve köpeklere ilişkin elde edilen sonuçlarla çarpıcı bir benzerlik göstermiştir), % 64’ü “çocuklar”a ve % 75’i de “anne-babalar”ına yükleme yapmışlardır. Çocukların, bebeklerin ruhları olduğunu iddia etmesi, birçok okul öncesi çocuğun bebeklerin dilekte bulunabileceğini ve dua yapabileceğini söyleyen bulgularla da ilişkili olabilir (Woolley, 2000). Boyatzis’in sözü edilen bu çalışmasında, genelde, çocukların ruhu yükledikleri cisimlere ilişkin bazı ayrımlar olmasına rağmen, insan ile in-

san olmayan ve yaşayan ile yaşamayan arasında keskin sayılabilecek ayrımlar bulunmamıştır. Buna ek olarak araştırmada, insanlar yaşlandıkça onlara derin duygu beslemeye yönelik yükselen bir eğilim de saptanmamıştır. Boyatzis'in yapmış olduğu bu çalışmada, Pensilvanya'daki kırsal kesimde yetişen Mennonite çocuklarından oluşan küçük bir grup içerisinde konuyla ilgili farklı bir başka tablo da ortaya çıkmıştır. Yaşadıkları sosyal ortamda, bir Mennonite okuluna devam eden ve Amerikan kültürüyle sınırlı biçimde iletişimde olan bu muhafazakâr Hıristiyan çocuklarda, ruhu yükleme yaptıkları cisimler içerisinde insan olan ve insan olmayanlar arasında bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Sözü edilen bu gruptaki çocukların hepsi, mobilyaların, bitkilerin veya hayvanların bir ruha sahip olmadıklarını söylerken; örnekleme yer alan çocukların % 88'i bebeklerin ve çocukların, % 100'ü de anne-babaların bir ruha sahip olduklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte konuyla ilgili elde edilen tüm bu ampirik veriler, çocukların ruh kavramlarının onların aileleri ve dinsel arkaplanları tarafından belirleyici biçimde etkilendiği görüşünü desteklemektedir.

d.e. Dinsel ve Manevî Bilgi: Anne-Baba-Çocuk Uyumu veya Farklılığı

“Dinsel ideolojinin tercümanları” olarak ailenin üstlendiği fonksiyonlar (Heller, 1986, s. 32) ile anne-babaların pratikleri ve inançları, çocuklar için “bilişsel referans noktası” sağlamaktadır (Ozorak, 1989). Ancak böyle bir genel tespitten sonra acaba dinsel, manevî ve metafizik konular kapsamında çocuğun ve anne-babanın inançları arasında *uyum* veya *farklılık* var mıdır? Geleneksel sosyal öğrenme yaklaşımı, üstü kapalı bir biçimde çocuğun zihnini “boş sayfa”¹⁴ olarak değerlendiren bir uygunluk modeli önermiştir. Adı geçen bu uygunluk modeline göre çocukların inançları, anne-babalarının inançlarıyla güçlü bir benzerlik gösterebilmektedir. Bununla birlikte, bilişsel yaklaşım ise, kendi gerçekliğine etkin bir şekilde yapılanan ve benzeşen bir çocuğun tasvirine ilişkin olarak anne-baba ve çocuk inançları arasında –benzeşmeden daha çok- sadece serbest bir ilişki veya farklılığın öngörülebileceğini vurgulamaktadır. Literatürdeki bu

¹⁴ Boş Sayfa / Tabula Rasa: John Lock'un, birey zihninin doğuştan fikirlerden yoksun boş bir sayfa olduğu ve her türlü bilginin duyuşal yaşantılara bağlı olarak sonradan kazanıldığı görüşüdür. [Budak, 2000, s. 154].

birbirine karşıt olan hipotezlerin, öncelikle DMG alanı içerisinde iki ana yaklaşıma olan uygunluğundan dolayı ampirik olarak test edilmeleri büyük bir önem arz etmektedir.

Konuyla ilgilenen birçok araştırmacı, çocukların ve anne-babaların (örneğin: Noel Baba) gibi mitolojik figürler hakkındaki inançlarını incelemişlerdir. Kültürümüzde yaygın desteğe sahip olan ve insan ile doğaüstü niteliklerin birbirine karışımını gerektiren her iki konu olarak bu türden yapılan araştırmalar, çocukların dinsel inançları ve bilişsel yapılarıyla yakından ilgilidir. Öte yandan bazı çalışmalarda ise, anne-babaların Noel Baba, Easter Tavşanı ve Diş Perisi gibi mitolojik karakterleri onaylamasının, çocuklarının bu karakterlere inanmasına pozitif yönde bir katkısı olduğu saptanmıştır (Prentice, Manosevitz, & Hubbs, 1978; Rosengren, Kalish, Hickling, & Gelman, 1994). Bunun yanı sıra, anne-baba ve çocuklar arasındaki uyum, çocukların ailelerinin ne düşünmek istediklerini bilmeleri konusunu önermek için o kadar da güçlü değildir. Konuyla ilgili olarak Prentice ve ark. (1978) tarafından yapılan bir çalışmada, çocuklarını Easter Tavşanı'nın varlığına inanmaya teşvik eden ailelerin çocuklarının % 23'ünün, böyle bir tavşanın varlığına *inanmadıkları*, çocuklarının inançlarını teşvik eden ailelerin çocuklarının % 47'sinin de Easter Tavşanı'na *inandıkları* saptanmıştır. Fundamentalist Hıristiyan ailelerle yaptığı görüşmelerde Clark (1995), ailelerinin bu türden inançları desteklememelerine rağmen birçok çocuğun, Noel Baba'nın gerçek olduğuna inandıklarını tespit etmiştir. Yine konuyla ilgili olarak 3 ile 10 yaş arasındaki Yahudi çocukları üzerine yapılan bir araştırma da, çocukların bu mitolojik figürlere olan inançları ile anne-babalarının bu inançları teşvik etmesi arasında bir bağlantı olmadığını ortaya çıkarmıştır (Prentice & Gordon, 1986).

Konuyla ilgili yapılan ilginç bir çalışmada Taylor ve Carlson (2000), etnografiler içerisinde yer alan çocukların hayal gücüne dayalı oyunları hakkındaki anne-babaların tutumlarını ve Hıristiyanlıktaki Protestanlık mezhebinin üyesi olan Mennonite ile fundamentalist Hıristiyan mezheplerinden oluşan katılımcılarla yapılan röportajları incelemişlerdir. Aynı zamanda onlar, Hindu aileler

üzerine yapılan araştırmaları da yeniden gözden geçirmişlerdir. Sonuç olarak da, anne-babaların dinsel ideolojilerinin, onların tepkilerini ve çocukların hayal gücüyle kurgulanan davranışları ile imajinatif olarak zihinlerinde kurguladıkları dostlarıyla meşguliyetleri hakkındaki inançlarını etkilediğini görmüşlerdir. Dolayısıyla Hindu anne-babaların, çocukların oluşturdukları böylesi imajinatif kurgulara sıklıkla pozitif bir tepki gösterdiği saptanmıştır. Çünkü onların çocuklarının görünmeyen dostlarıyla konuşmaları, geçmiş yaşamdan bir ruhla çocukların etkileşime girdiği bir yol olabilir. Konuyla ilgili bu anne-baba yorumları, onların, reenkarnasyona uğramış ve metafiziksel varlıklar içerisindeki inançlara ilişkin dinsel geleneklerini yansıtmaktadır. Hindu anne-babaların bu inançlarına karşın, Mennonite anne-babalarının ise, çocuklarının bu imgesel dostlarına ilişkin güçlü bir olumsuz tepkilerinin varlığı tespit edilmiştir.

Öte yandan anne-baba-çocukların dinsel inançları üzerine yapılan çalışmalarda da benzer bir örüntü ortaya çıkmaktadır. Konuyla ilgili bir çalışmada Evans (2000, 2001), yaratılışçı veya evrimci açıklamaları destekleyen birbirinden farklı arkaplana sahip çocukların olup olmadığını öğrenmek için dinsel hassasiyeti olmayan aileler ile çocuklarını dini okula gönderen veya evde eğitim aldırان aileler üzerinde bazı incelemeler yapmıştır. Konuyla ilgili yapmış olduğu incelemeler sonucunda, aile tipinin bir dereceye kadar önemli olduğunu görmüştür. Öyle ki, fundamentalist Hıristiyan ailelerin çocukları, evrimcilerin desteği olmaksızın ezici bir üstünlükle yaratılışçı görüşü benimsemişlerdir. Bununla birlikte, *dinsel hassasiyeti olmayan* evlerde yetişen (7-9 yaş arası) genç çocuklar bile, yaratılışçı görüşleri benimsemişlerdir. Dinsel hassasiyeti olmayan evlerde yetişen ilk ergenlik döneminden önceki çocuklar, ailelerinin evrenin oluşumuyla ilgili evrimci yaklaşımlarını paylaşmaya başlamışlardır. Tüm bu bulgular ışığında Evans, anne-baba arasındaki ve/veya anne-baba ile yerel toplumsal normlar arasındaki tutarlı inançlarla -kendi ifadesiyle- ‘doyma noktasına ulaşmış’ bir inanç çevresinin, çocuğun sezgisel inanç sistemi yoluyla hâlâ filtrelenebileceğine dikkati çekmektedir. Konuyla ilgili tüm bu veriler, anne-baba-çocuk uyumu veya farklılığının, çocukların bilişsel düzeylerini ve sosyal çevrelerindeki bilgi yapılanmalarını yansıtağını ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili diğer bir çalışmada ise Carl Johnson (2000), Katolik Kilisesi (KK) üyesi aileler ile Hıristiyanlıktaki Teslis inancını reddeden Uniter Evrenselci (UE) geleneği benimseyen ailelerin 13 ile 14 yaş arasındaki kızlarıyla bazı görüşmeler yapmıştır. Araştırmada örneklem olarak alınan bu iki dinsel gelenek, birbirinden farklı doğaüstü görünümlere sahiptirler. Bu bağlamda Hıristiyanlık'taki Katoliklik mezhebi, (Tanrı, Kutsal Ruh ve azizler gibi) pek çok doğaüstü güç olduğunu ileri sürerken; UE geleneği ise, doktrinel olarak doğaüstü bir Tanrı iddia etmemektedir. Dolayısıyla onların bu yorumları kapsamında KK üyesi ailelerin kızları, Tanrı'ya, mucizelere, doğaüstü varlıklara ve bunlarla ilgili konulara inanırken; buna karşılık UE geleneğine inanan ailelerin kızları ise, doğaüstü varlık fikrini reddetmektedirler. Örneğin, ölümcül hasta olan bir çocuğun iyileşmesinin bir mucize sebebiyle olmadığına; ancak, bilinmeyen bir süreç veya insan iradesinin gücüyle olabileceğine inanmaktadırlar. Konuyla ilgili yaptığı bu çalışmasında Johnson, UE geleneğinde yetişen genç kızların, manevî güçler konusunda sadece materyalist ve gerçekten spekulatif bir tutuma sahip olmadıklarını vurgulamıştır. Dolayısıyla bu çalışma bağlamında, UE geleneğinden gelen kızların, insan iradesi ve ruh halinin gücünü kabul ederken; KK üyesi kızların, gerçekliğin tümüne etki eden ilahi bir Tanrı inancını benimsemeleri anahtar bir ayrım niteliğindedir.

Dinsel başa çıkma üzerine yapılan diğer bir araştırma ise, bu çalışmada vurgulanan anne-baba-çocuk arasındaki uyumu ve farklılığı kanıtlamıştır. Pendleton, Cavalli, Pargament ve Nasr (2002), (örneğin: mülâkatlar, çizim/sanat çalışması ve anne-baba raporları) gibi çoklu ölçek kullanarak kistik fibrozis¹⁵ hastalığı olan çocuklar üzerinde bir çalışma yapmışlardır. Konuyla ilgili olarak bu araştırmacılar, aileleri dindar olmayan bazı çocukların bile dinsel başa çıkma stratejilerini kullandıklarını tespit etmişlerdir. Örneğin; 10 yaşındaki bir erkek çocuk, kendisini daha iyi hissetmek için kendini kucaklayan bir Tanrı resmi çizmiştir. Çocuğun annesi, çocuğunun bu çizimini gördüğünde, “çocuklarım, hayatları boyunca hiç kiliseye gitmemişlerdir!” diyerek, çocuğunun dinsel be-timlemesine şaşırmıştır (Pendleton ve ark., 2002, s. 5).

¹⁵ Cystic Fibrosis / Kistik Fibrozis: Sıklıkla çocukluk döneminde başlayan, sık akciğer enfeksiyonları ve ölüme seyreden bir çeşit fizyolojik hastalık türüdür. (Çeviren).

Konuyla ilgili yapılan bir başka araştırma da, anne-babaların *gerçek* görüş ve davranışlarından daha çok çocukların dinsel gelişimleriyle ilişkili olan anne-babalarının dinsel görüş ve davranışlarına ilişkin çocuklarda oluşan *algılara* açıklık getirmektedir (Bao, Whitbeck, Hoyt, & Conger, 1999; Okagaki & Bevis, 1999). Bu çalışma sonucunda, anne-babaların ne yaptıkları ve neye inandıklarının, onların yaptıkları ve inandıklarına ilişkin çocukların sahip oldukları düşüncelerinden daha az önemli olduğu görülmüştür.

Konuyla ilgili yapılan çalışmalar, literatürde ortaya çıkan bazı önemli sonuçları yeniden gözden geçirmiştir. Bunlardan ilki, bilim adamları olarak bizim, çocukların dinsel biliş ve ontolojilerindeki karmaşıklığı ve çeşitliliği iyi analiz ederek, onların farklı dinler içerisinde nasıl büyüdükleri konusunu çalışmamızın gerekliliğidir. Bir diğeri ise, yine araştırmacılar tarafından çocukların düşüncelerinin anne-babalar, okul, topluluk, kilise, dinsel eğitim ve buna benzer farklı girdiler/değişkenler tarafından nasıl etkilendiğinin tespit edilmesinin gerekliliğidir. Bununla birlikte konuyla ilgili elde edilen bulgular, anne-baba ve çocuk inançları arasındaki uyumu *ve* farklılığı yeteri kadar ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla burada sözü edilen her ikisi, yani uyum ve farklılık için de yeterli kanıt vardır. Şimdi, bir araştırmacının ya uyumu ya da farklılığa ilişkin öncelikli olarak yapacağı seçimi, onun çocuklar, aileler ve DMG hakkındaki temel varsayımlarını yansıtacaktır. Bu bağlamda konuyla ilgili düşüncelerimizi iletmek için buradaki pozisyonun yani, anne-baba-çocuk inançlarının farklılığına ilişkin geliştirilen modelin, teorik olarak daha aydınlatıcı ve uyarıcı olduğu söylenebilir. Ve bu nedenle: sözü edilen bu model, çocukların, kendi DMG içindeki etkin rolünü onaylamaktadır. Böylelikle de, yukarıdan aşağıya anne-baba inançlarının iletilmesi sürecinde pasif bir alıcı olarak çocuğun sosyalleşme teorilerindeki betimlemesine ilişkin ciddi şüpheleri de ortadan kaldırmaktadır.

d.f. Ailenin Sosyalleşme Mekanizmalarını Anlamak İçin Daha İyi Yollar

Birçok anne-baba ve çocuk, dinsel konulara ilişkin olarak manevî ve metafiziksel konuların bilinemezliği ve betimlenemezliği hakkında birbiriyle çelişen

konuşmalar yapmaktadır. Bazen çocuklar, anne-babalarının inanç ya da akla ‘uygunsuz’ veya anormal bulduğu deneyimler ve içgörüler¹⁶ sahip olabilmektedirler. Aslında araştırmacılar, anne-babaların, çocuklarının sahip oldukları bu türden deneyimlere nasıl tepki verdiklerini çalışmalıdırlar (bkz. Boyatzis, 2004; Harris, 2000a, 2000b; Woolley, 1997). Anne-babaların, çocuklarının dinsel ve mistik deneyimlerinin çeşitliliğine yönelik *açıklık ve esnekliği* çocuğu, kendi kendisinin ötesinde ne olduğunun ilişkisel bilinçliliğine ulaşmasına teşvik edebilir. Bu bağlamda gerçekten anne-babaların, (Noel Baba ve benzeri) imgesel figürleri kapsamında çocuklarının oluşturdukları inançlarını kabul etmeleri, dinsel geleneklerin merkezinde yer alan aşkın/kutsal figürler kapsamında çocuklarının inanç gelişimlerine yardımcı olabilir (Clark, 1995).

Ailenin oluşum süreçleri, bu kitabın başka bir bölümünde açıklanmıştır (Mahoney & Tarakeshwar; Ayrıca bkz. bu kitabın 10. Bölümü). Araştırmacılar olarak biz, bazı yönlerden çocukların DMG’lerinin onların anne-babalarının dindarlık biçimleri ve formlarıyla ilişkili olduğunu biliyorken; konuyla ilgili yapılan çalışmalarda yer alan ailelerin sosyalleşme mekanizmaları hakkında daha az şey biliyoruz. Bu kapsamda sözlü tümevarım, inançların telkin edilmesi, disiplin taktikleri, farklı pekiştirmeler ve davranışsal modelleme yöntemlerini kullanarak anne-babalar, ailenin dışındaki sosyal ortamlarda çocuklarının, kendileri gibi davranış sergilemelerini sağlayarak onların DMG’lerini etkilemektedirler. Konuyla ilgilenen bazı uzmanlar, oluşturulan bu yapıları, manevî modelleme ve manevî gözlemsel öğrenmeyi de kapsayacak biçimde genişletmişlerdir (Silberman, 2003; Strommen & Hardel, 2000). Dolayısıyla dindar olmak için büyütüldükleri kendi aile ortamlarında, yetişkinlerin geçmişe yönelik yapmış oldukları geri bildirimler, “içinde yaşadıkları kültürde hazır buldukları rutinler” bağlamında –düzenli olarak yapılan aile ritüellerinin- yaygın olduğunu doğrulamaktadır (Wuthnow, 1999).

Öte yandan anne-baba ve çocuklar arasında din hakkında yapılan karşılıklı günlük konuşmalar, temelde yaygın bir aile etkinliğidir. Boyatzis ve Janicki

¹⁶ İçgörü / Insight: Bir durumun veya şeyin gerçek yapısını, ayırt edici özelliğini ve altında yatan gerçekliği görme yetisidir. [Budak, 2000, s. 379].

(2003), anne-baba-çocuk iletişimi üzerine bir tarama çalışmasını tamamlamak ve dinsel-manevi konular hakkında yapılan tüm konuşmaların günlüğünü tutmak için 3 ile 12 yaşları arasında çocukları olan Hıristiyan ailelerden oluşan küçük bir örneklem grubuna bazı sorular sormuşlardır. Araştırmayla ilgili veriler, anne-baba ve çocukların kendi aralarında din hakkındaki karşılıklı olarak yaptıkları konuşmalarının sıklığı, yapısı ve içeriğini değerlendirmek için iki ay arayla iki farklı zaman dilimi içerisinde toplanmıştır. Konuyla ilgili elde edilen sonuçlar, din ile ilgili anne-baba ve çocuk iletişiminin, karşılıklı etkileşim çerçevesinde *iki taraflı ve çift yönlü bir dinamîğe* sahip olduğunu göstermiştir. Aile etkileşiminin ortaya çıkardığı bu dinamiksel nitelendirme, yıllardır sosyalleşme modelleri içerisinde baskın bir yeri olan tekyönlü “ileti” modeliyle net bir şekilde aradaki farkı göstermektedir. Taramalardan ve kişisel günlüklerden elde edilen bilimsel veriler, din hakkında yapılan karşılıklı konuşmalarda, çocukların yaklaşık yarısının aktif bir rol oynadığını; konuşma sürecini kendilerinin başlatıp kendilerinin bitirdiğini; buna karşın anne-babaların ise dinsel pratiklere ilişkin yaptıkları oranda konuştuklarını; konuyla ilgili sorular sorduklarını ve kendi görüşlerini sunduklarını ispatlamaktadır. Adı geçen bu araştırma örneğinde yer alan anne-babalar, (örneğin; Cennetin neye benzediğini düşünüyorsunuz? Veya Hz. Nuh (a.s.)’un gemisini kim yapmıştır?) gibi test sorularından daha çok açık uçlu sorular sormuşlardır. Ve kendi inançlarını çok güçlü bir biçimde dayatmamışlardır. İstatistiksel olarak beşli bir “görüş değerlendirme” ölçeği üzerinde yapılan analizde, tuttıkları her bir günlükte anne-babalar, yaptıkları yorumların konu hakkında onların kendi güncel inançlarını yansıtan puanları göstermişlerdir. Sonuçta ortalama puanın, anne-babaların kendi görüşlerini güçlü olmayan bir şekilde belirttiklerini öne çıkaran dereceyi vurgulayan 3,7 olarak saptanmıştır. Konuyla ilgili elde edilen bu sade ve yalın sonuç, anne-babaların, çocuklarının görüşlerini düzenlemeye teşebbüs ettikleri ve/veya onların görüşlerini daha iyi anlamaya yönelik yardımcı olan dinsel anlatımlarını “güçsüzleştirdikleri” anlamına gelebilir. Görüldüğü gibi bu tarzda geliştirilen iletişim türleri, farklı dinleri yaşayan aileler kapsamında analiz edilebilir.

Aileleriyle kurmuş oldukları iletişim tarzlarının çocukların inançları üzerine yaptığı etkiyi (ki; bu gelecek araştırmalar için de önemli bir adımdır) direkt olarak ölçmemelerine rağmen, Boyatzis ve Janicki'nin (2003) 2 yıl süreyle ergenlerin ahlakî muhakemeleri üzerine yaptıkları boylamsal bir çalışma, sanki konuyla ilgili gibi görünmektedir. Sözü edilen bu araştırmada, çoğu zaman anne-babaların, çocukların düşünceleri hakkında sorular sordukları ve çocukların ahlakî muhakemelerini kendi aralarında tartıştıkları görülmüştür. Ayrıca böylesi bir süreçte, çocukların kendi düşüncelerini yansıtan kendi kelimelerini başka kelimelerle açıkladıkları için ahlakî muhakemeleri de gelişmiştir (Walker & Taylor, 1991). Biz, buna benzer bir ilişkiyi, iletişim tarzları ve çocukların DMG arasında da bekleyebiliriz. Yani burada üzerinde durulması gereken diğer bir boylamsal konu ise, çocukluk dönemindeki belirli bir dinsel iletişim tarzının uzun süreli gelişiminin bir sonucu olup olmaması durumudur. Dolayısıyla acaba ailede erken dönemde oluşan iletişim tarzları, birbirinden farklı daha sonraki dönemlerde oluşan dindarlık formlarını belirleyebilir mi?

Günlüklerden ve taramalardan elde edilen veriler (Boyatzis & Janicki, 2003), çoğu ailelerin iki taraflı olarak karşılıklı etkileşim sonucu din hakkında yaptıkları fikir alış-verişinin ortaya çıkardığı doğal konuşmaları vurgulayan yaklaşımı desteklemektedir. Dolayısıyla bu olgusal durum, birbirinden farklı fakat birbiriyle bağdaşan iki gelişim modeliyle de uyumlu görünmektedir. Sözü edilen modellerden birincisi, yüksek bir anlayış ve/veya kavrayışı oluşturabilmek amacıyla ailedeki çocuğa yardım etmek için yol gösterme amaçlı yardımı ve yönlendirilmiş katılımı kullanan kültürlü ve bilgili yetişkinlerin rolünü vurgulamaktadır (Rogoff, 1990; Vygotsky, 1978). İkinci model ise, gelişimin etkileşimsel modelidir. Adı geçen bu model de, gündelik hayat içindeki tekrarlayan karşılıklı bilgi alış-verişleri kapsamında çocukların ve anne-babaların karşılıklı olarak birbirlerini etkilediklerini varsaymaktadır (Kuczynski, 2003).

İki yönlü ve etkileşimsel modeller, tek yönlü bir ileti modelinden temelde birkaç açıdan bazı farklılıklar gösterirler (Kuczynski, 2003). Bunlardan birincisi, tek yönlü ileti modelleri, anne-baba ve çocuk arasındaki güçte statik bir asimetri

olduğunu varsaymaktadır. Etkileşimsel modellerde ise, bu figürler arasında birbirine bağlı dinamik bir asimetri söz konusudur. Bunlara ek olarak, doğrudan bir neden-sonuç bağlantısı öne sürmek yerine etkileşimsel modeller, dairesel nedenselliği kabul etmektedirler. Dolayısıyla (İrlandalı şair Yeats'ın kullandığı ifadeye yer alan dansçıyı danstan ayırmanın imkânsız oluşu gibi) etkileşimsel modellerdeki neden ve sonuçlar, birbiriyle ilişkili bir biçimde tekrarlamalı ve belirlenemez bir özelliğe sahiptirler. Buradaki nedensel ilişki, başlı başına anne-baba veya çocuklar içerisinde değil; fakat onların kendi aralarındaki karşılıklı bilgi alış-verişleri kapsamında değerlendirilmelidir. Etkileşimsel bağlamda bireysel anlamdaki anne-baba-çocuklar arasındaki bilgi alış-verişinden öte, çocukların inançları ve izlenimleri, “günlük aile hayatının görünmeyen yönü” kapsamında yaygın olan üçüncü kişilerin tartışmaları yoluyla birçok “ikincil düzenlemelere” uğramaktadır (Kuczynski, 2003, s.10). Ne yazık ki, karmaşık ve dağınık bir özelliğe sahip olan bu “görünmeyen yön” olgusunun bilimsel olarak çalışılması, sosyalleştirme aracı olarak anne-babaların önceliğini vurgulayan çalışmalar kapsamında gözardı edilmiştir.

Yukarıda ele alınan bu konuları daha da somutlaştırmak için bir çocuk, anne-babalar ve aynı anne-babadan olan çocuklardan birisi arasında karşılıklı şöyle bir konuşma düşünülebilir: Örnek olarak genç bir kız, bu karşılıklı konuşmayı şu türden bir soruyla başlatabilir: “Babacığım, Tanrı, dün gece dualarımda bazı şeyleri söylemediğime kızmış olabilir mi?”. Bunun üzerine baba, kızına, Tanrı'nın, çocuklardan işittiği çok fazla şeyle ilgilendiğini söyler ve kızının yaptığı duayı hatırlamaya çalışmasını ister. Kaşlarını çatan kız, babasıyla konuştuğu bu konuyu annesine taşıyarak, “Anneciğim, babam, Tanrı'nın bana kızgın olduğunu söyledi” der. Bu noktada annesi, kızının endişesini belirterek ona, “Tamam, eminim ki Tanrı, çok fazla kızgın olmayacak, bu konuyla ilgili *sen* ne düşünüyorsun?” der. Bunun üzerine (üçüncü bir kişi olarak) diğer çocuk ise, kız çok tatlı olduğu için Tanrı'nın onu affedeceğinden emin olduğunu; fakat Tanrı'nın ondan bu gece dua etmesini istediğini söyler. Ve kız daha sonra, yorumu için annesini sıkıştırır. Bunun üzerine annesi de, “Eminim ki *sen* haklısın tatlım, Tanrı, hepimizi bağışlar,” der. Kız, annesinin konuyla ilgili

takındığı tavrı ve görüşünü babasına tekrar geri götürür. Tartışma gittikçe azalır fakat birbirleriyle aralarındaki bilgi akışı çoklu yönleriyle sürekli olarak devam eder. Akşamleyin evde, kız, karşılıklı olarak kardeşiyle, annesinin ve babasının konuyla ilgili ne dediği hakkında tekrar tartışmaya başlarlar. Çocuklar, yapması gereken işleri unuttuğunda anneden daha fazla kızan babanın gözlemlerini de kapsayan konuyla ilgili yorumlarını değerlendiren kardeşler, konuyla ilgili kendi görüşlerini anne-babalarının görüşlerine eklerler. Konuşmanın seyrinden de anlaşılacağı gibi tartışmayı başlatan kız, artık onun duasında söylemediği şeylere Tanrı'nın tepkisi hakkında bazı düşüncelere sahip olur. Dolayısıyla konuşma dikkate alındığında bütün bunların içinde, bu bilgi alış-verişinden sonra kız, diğerlerini etkileyen konuma gelmiştir. Aslında isterse o, konuşmayı devam ettirebilir, gözden geçirebilir veya konunun anlaşılmasına yönelik olarak 'sonuna' varmak için daha önceki konumunu reddedebilir. Başka bir açıdan bakılırsa kız, konu hakkında özel olarak kendi düşüncelerini yansıtmaya devam edebilir veya kendi isteğiyle görüşlerini değiştirebilir. Daha sonra o hafta aile, -belki dedular söyleme hakkında karşılıklı olarak başka bir konuşma da yapabilir. Şayet konuyla ilgili bu türden bir konuşma akışı devam edecek olursa bu kez, kızın son yinelemesi tekrar ele alınacak ve tekrar değiştirilecektir. Dolayısıyla, etkileşimsel modeller kapsamında böyle dairesel bir döngü, ara vermeden sürekli olarak devam edip gidecektir.

Muhtemelen gündelik hayat içerisinde oldukça yaygın olabilecek bu senaryo ışığında, bilim adamlarının şimdiye kadar dinin basit tek yönlü bir ileti olduğu düşüncesini ortaya atmış olmaları, şaşırtıcı bir durumdur. Buradaki savunma ise, sosyalleşmeye ilişkin çalışma yapan araştırmacıların, daha önceden ortaya atılan tek yönlü ileti modellerine bir alternatif olarak iki yönlü, karşılıklı ve etkileşimsel bir modeli benimsemeleridir. İki yönlü bir model, ailelerin içinde gerçekten olup-bitenleri ve çocukların, ailelerinin dinsel gelişimlerini nasıl etkilediklerini aydınlatmaya ilişkin yaklaşımları daha doğru bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Ne yazık ki psikologlar, iletişimsel modellerin doğasından bir parça olan 'çocuk → anne-baba etkilenmesi' hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyorlar. Dolayısıyla rol dağılımı bağlamında bazı aileler, belirgin bir biçimde

kılavuz öğretici olarak anne-baba ile çıraklık rolleri üstlenen çocuklara sahip olabilirken; diğer bazı ailelerde ise, biri diğeriyle ayırtedilemez bir biçimde, ailedeki anne-baba ile çocuğun hepsinin de öğretmen ve öğrenci statüsüne sahip olmaları mümkündür (bkz. Boyatzis, 2004). Sonuç olarak, bazı ailelerde çocuklar, anne-babaların manevi gelişimine ilham veren birer “manevî bilgin” olarak bile görünebilir. Bu kapsamda bazı kültürler (örneğin; Batı Afrikalı ‘Beng’ yerlileri veya Kuzey Avustralyalı göçmen ‘Warlpiri’ aborjinleri), yaşadıklarına inandıkları atalarına ait ruhların olduğunu alandan belirlenmiş başka bir sınıra doğru maskeyle geçen çocuklara, “manevi temsilci” statüsü yükleyebilmektedirler (bkz. DeLoache & Gottlieb, 2000). Konuyla ilgili verilen bu örnekler, oldukça sık rastlandığı biçimde anne-babaların pasif çocuklara yönelik olarak tek-tarafli kurmuş oldukları ileti modellerinden öteye hareket edilmesi gerektiğinin altını ısrarla çizmektedir.

e. Dinsel ve Manevî Gelişim Çalışmaları Kapsamında Geleceğe İlişkin Öneriler

Konuyla ilgili son incelemeleri bağlamında Emmons ve Paloutzian, herhangi bir “tek disiplin yaklaşımının, maneviyât gibi karmaşık ve çok yönlü bir fenomenin kapsamlı bilgisine ilişkin verimli sonuçlar elde etmesinde yetersiz olduğunu” savunmuşlardır (2003, s. 395). Böylesi bir metodolojik duruma çözüm getirmek için onlar, psikolojinin çoklu alt dalları içerisinde ve hatta psikolojinin de ötesinde, çoklu analiz düzeyinde bilgi toplamayı gerektiren “çok-düzeyle bir disiplinlerarası paradigma” önermektedirler. Tüm bunlara ek olarak, aile süreçlerinin daha karmaşık bir analiziyle ilgili aşağıda, alana ilişkin yeni öneriler teklif ediyorum.

e.a. Geleceğe İlişkin Öneri – 1:

Araştırma Tasarımı ve Metodoloji Kapsamındaki Düzeltmeler

Araştırmacılar uzun bir süreden bu yana daha net bir biçimde, DMG’in zaman içerisindeki araştırma zeminini bulabilmek amacıyla boylamsal

tasarımlar¹⁷ için çağrıda bulunmaktadırlar (bkz. Boyatzis & Newman, 2004; ayrıca bkz. bu kitapta yer alan Hood & Belzen'in metodoloji üzerine yazdıkları 4. Bölüm). Konuyla ilgili olarak en azından araştırmacılar, gruplararası karşılaştırmalar ile ön test-son test çalışmaları yapabilirler. Örneğin; Thananart, Tori ve Emavardhana (2000), 6 haftalık Budist manastır eğitim programını tamamlayan Taylandlı ergenler üzerinde yapmış oldukları bir çalışmada, ön test-son test deseni¹⁸ kullanmışlardır. Bu araştırma örneğinde yer alan gençler, dindarlık çeşitleri ve sonuç ölçümleriyle ilgili olarak yine ergenlerden oluşan eşleştirilmiş bir kontrol grubu ile karşılaştırılmıştır. Konuyla ilgili elde edilen veriler ise, her iki grupta yer alan gençlerin anne-babalarından toplanmıştır. Öte yandan Stonehouse (2001), Hıristiyan eğitime yaratıcı ve imgesel bir yaklaşımı içeren Tanrısal Oyun ismiyle bilinen popüler bir din eğitimi müfredatına kayıtlı çocuklar üzerinde, Hıristiyan kilisesinde gruplararası bir son test çalışması yürütmüştür (Berryman, 1991). Bu çocuklardan elde edilen veriler, daha sonra aynı kiliseden Tanrısal Oyun sınıflarından olmayan kontrol grubundaki çocuklarla karşılaştırılmıştır. Konuyla ilgili yapılan istatistiksel analizlerde, dinsel ve aile ölçümleri üzerine her iki grupta da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Ayrıca bu araştırma örneğindeki tüm çocuklar, dindarlık düzeyi yüksek ailelerden gelmişlerdir. Adı geçen bu çalışmadaki çocuklar, inançlarıyla ilgili dinsel figürlerin ve İncil'deki olayların resimlerini çizmişler ve mülakat yapan kişiyle, çizmiş oldukları bu resimler ve incil hikâyeleri üzerine karşılıklı tartışma yapmışlardır. Böylelikle bu çalışma kapsamında, çocukların dinsel tecrübeleri ve Tanrı algıları hakkında yarı-yapılandırılmış mülakat tamamlanmıştır. Çocukların çizimleri

¹⁷ Boylamsal Tasarım / Longitudinal Design: Aynı örneklem üzerinde uzun bir süreyi kapsayan verilerle yapılan bir araştırma tasarımıdır. Genellikle, yaşa bağlı gelişimsel değerleri belirlemek amacıyla yapılan bu tür çalışmalarda, belirli aralıklarla örneğin, yılda bir veya beş yılda bir değişimi araştırılan olgunun ölçümü yapılır. Böylelikle, zamanın bağımlı değişkenler üzerindeki etkileri incelenir. [Budak, 2000, s. 154].

¹⁸ Ön test – Son Test Deseni / Pretest-Posttest Design: Üzerinde çalışılan konuda, deneklere konuyla ilgili aynı ölçeklerin çalışmaya başlamadan önce ve çalışma bittikten sonra uygulanarak, aradaki + ve/veya – değişimi saptayabilmek amacıyla kullanılan bir araştırma desendir. (Çeviren).

ve yorumlarının içerik analizi¹⁹ anlamlı içgörüler, (örneğin; ‘...konularını merak ediyorum’ gibi sözler söyleyerek) din hakkında merak etme ve Tanrı hakkında tartışırken memnuniyet verici ifadeler kullanma da dâhil olmak üzere çoğu değişkenler üzerinde, Tanrısal Oyun müfredatına kayıtlı çocukların puanlarının, kontrol grubunda yer alan çocuklardan daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu iki çalışmada olduğu gibi, konuyla ilgili tasarlanan gelecek araştırmaların, zaman içinde farklı noktalarda farklı değişkenler üzerinde farklı denek gruplarının çoklu ölçümleri için çaba harcamaları gerekmektedir.

e.a.a. Çoklu Ölçümlere Olan İhtiyaç

Psikometrik olarak yapılan çoklu ölçümler, aynı konu kapsamındaki farklı anlayışları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin; Barrett ve Keil (1996) yapmış oldukları araştırmalarında, eğer kullandıkları ölçme araçları, Likert tipi Tanrı yüklemeleri ölçeği veya Tanrı hakkındaki kısa bir hikâyeye verilen yanıtlar olsaydı, deneklerin Tanrı kavramlarının bir şekilde farklı olduğunu bulacaklardı. Öte yandan konuyla ilgili Boyatzis ve Janicki (2003), metodolojik olarak nicel tarama²⁰ ve niteliksel metotla yapılan bir günlük ölçümünün, din ile ilgili anne-baba-çocuk iletişimlerinin düşünülenden biraz daha farklı görüntülerini açığa vurduğunu saptamışlardır. İki farklı metodolojiye dayanan veri toplama süreleri boyunca, psikometrik açıdan nicel tarama güçlü bir istikrar gösterirken; günlükler üzerinde uygulanan niteliksel ölçümün ise daha düşük bir istikrar gösterdiği tespit edilmiştir. Konuyla ilgili yapılan nicel taramalar, aile iletişimi hakkında anne-babaların *genel* bilişsel şemalarıyla bağlantı kurabilirken; nitel ölçümü yapılan günlükler ise, (zaman içerisinde daha fazla değişkenlik ortaya çıkmasına yol açabilecek) *gerçek* konuşmaları saptamıştır. Burada metodolojik olarak önemli olan nokta, birbirinden farklı ölçümlerin tek bir sonuç üzerine yönelmedeki

¹⁹ İçerik Analizi / Content Analysis: Psikoloji, sosyoloji, tarih, edebiyat gibi değişik alanlarda, farklı amaçlarla kullanılabilen disiplinlerarası bir araştırma yöntemidir. Temelde davranışları doğrudan doğruya gözlemek yerine bireylerin sembolik tutum ve davranışlarını analiz etmeye dayanan bir yaklaşımdır. (Çeviren).

²⁰ Nicel Tarama / Quantitative Survey: Tümdengelim yaklaşımı ile teori ve hipotezlerin test edildiği; çalışma başlamadan önce kavramların, değişkenlerin ve hipotezlerin seçildiği ve çalışma boyunca aynı kaldığı bir araştırma yöntemidir. [Kırş. Köklü, 2002, s. 95].

teknik başarısızlığı değildir; önemli olan, aynı fenomenin farklı görünümlerini daha zengin bir şekilde açığa çıkarabilmesidir. Dolayısıyla konuyla ilgili yapılacak olan çalışmalarda, herhangi tek bir değişkende çoklu ölçümlerin kullanılması, davranışın daha kapsamlı resminin görülebilmesini sağlayacaktır.

e.a.b. Mülâkatlar

Çocuklar üzerine yapılan araştırmalarda, mülakat tekniği kullanılarak yapılan ölçümler oldukça yaygındır. Buradan hareketle araştırmacılar, çocukların herhangi bir manevî fenomeni betimlemelerini analiz edebilmek için onların söz konusu olguya ilişkin yaptıkları konuşmalarında kullandıkları anlamlı ve etkileyici kelimeleri değerlendirebilirler. Bunun yanı sıra araştırmacılar, aynı zamanda söz konusu bu olumlu ilişkinin istenen özelliklerini de göz önünde bulundurabilirler (konuyla ilgili olarak bkz. Coles, 1990; Heller, 1986; ayrıca bkz. bu kitabın 2. Bölümü). Öte yandan çocuklar, tanımadık bir yetişkin ile Tanrı hakkında karşılıklı olarak tartışırken –bir anne-baba, kiliseden bir öğretmen veya onlarla birlikte fazla zaman harcayan ve onlara mülakat denekleri gibi davranan değil de karşılıklı olarak daha samimi konuşan bir arkadaş gibi davranan araştırmacılara göre– daha az ayrıntı ve derinlik ortaya koymaktadırlar (bkz. Coles, 1990; Hay & Nye, 1998).

e.a.c. Çizim Ödevleri

Çocukların Tanrı ve cennet çizimlerinde, çoğunlukla onların kavramlarla ilgili duygu ve düşüncelerinin belirtilmesi için pencereler kullanılır. Fakat araştırmacılar, söz konusu bu tabloyu genellikle bulanık bir cam arkasından görebilmektedirler. Bu bağlamda ilk olarak, araştırmalarda Tanrı çizimi yapmak için bir çocuk aramak, temelde antropomorfik bir Tanrı tasavvuru için olasılıkları arttırmaktadır (Barrett, 1998; Hyde, 1990). İkinci olarak ise, bu çizimlerin analizinde çok dikkatli olunması gerekmektedir. Örneğin Hood (2003), eğer bir çocuk geniş el yazısı tarzı kullanarak Tanrı çizimi yaparsa, söz konusu bu çizimin, antropomorfik bir Tanrı'yı yansıttığı *olabileceğini* vurgulamıştır. Dolayısıyla Hood, kullanılan geniş el yazısının, yaratmak için eşsiz bir güce sahip olan Tanrı'yla ilgili çocuğun sunduğu inanç ifadesinin yerini alabileceğini ileri sür-

müştür. Konuyla ilgili ampirik bir çalışmada, örneklem grubundan bir çocuk, cennetin yolları üzerine elmaslar çizmiştir. Çizdiği bu resim, çocuğun gerçek cennet imgesi olmayıp onun hayal ettiği güzel bir yerin sembolik bir anlatımı olabilir. Üçüncü olarak da araştırmacılar, konuyla ilgili yapacakları çalışmalarında, çocuğun ya gerçeğe uygun veya durağan bir şekilde zihninde oluşturduğu Tanrı imgesini ortaya koyacak çizimleri önceden tahmin etmemelidirler. Çünkü sanat, tıpkı ürün gibi bir süreçtir ve çizim eylemi, çocuklarda yeni içgörülerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilir (bkz. Gunther-Heimbrock, 1999). Sonuç olarak, araştırmalarda üzerinde çalışılacak kavram ve/veya konuların özellikleri ve içerikleri, çocukların çizimlerini etkileyebilir. Yine dinsel kavramlar üzerine yapılan çizim çalışmalarında; Tanrı'nın resmini çizmeleri istenen yetişkin ve çocuklardan oluşan örneklem grubundaki çocukların Tanrı çizimleri daha özet bir biçimde görülürken; yetişkinlerin resimlerinin ise daha fazla dinsel imgeleri kapsadığı saptanmıştır (Pitts, 1976).

e.b. Geleceğe İlişkin Öneri – 2:

Erdem Gelişimi Üzerine Yapılacak Araştırmalar

Bu alanda çocuklar üzerine yapılacak bir erdem²¹ çalışması, esasen “psikolojide bir geri-dönüş yapma” anlamını taşıyacaktır (Emmons & Paloutzian, 2003, s. 386). Bu bağlamda son zamanlarda yükselen pozitif psikolojinin²² gücü, bağışlayıcılık ve minnettarlık gibi bireyin karakter özelliklerine yönelik yeni bir ampirik araştırma alanına dikkati çekmiştir. Konuyla ilgili olarak literatüre ba-

²¹ Erdem / Virtue: Bireyin, etik veya zihinsel açılardan üstün özelliklere sahip olması durumudur. Birey davranışındaki ideal niteliklere vurgu yapan erdem, felsefi anlamda, bilgelik, cesaret, adalet, doğruluk, alçakgönüllülük gibi ideallerle sınırlı olsa da; pratikte erdemli davranış, toplumca kabul gören ahlak kurallarına uygun hareket etme anlamını taşımaktadır. [Budak, 2000, s. 269].

²² Pozitif Psikoloji / Positive Psychology: Amerikalı Prof. Martin Seligman tarafından 1980'li yıllarda güçlenen hümanist yaklaşımın bir devamı olarak ortaya çıkan bu ekol, klasik psikoloji gibi bireylerin ruhsal bozukluklarına çözüm aramak yerine; insan mutluluğuna, olumlu düşünme biçimlerine, hoşgörü ve neşeye yönelmiştir. Kısacası, klasik psikoloji ruhsal patolojilerdeki çözüme odaklanırken; pozitif psikoloji ise sağlıklı bireylerin daha da mutlu olmasını ve sağlıklarını koruyabilecek bakış açıları geliştirmelerini sağlamayı hedeflemektedir. (Çeviren).

kıldığında olumlu sosyal davranış,²³ özgecilik²⁴, empati²⁵ ve hatta bağışlayıcılık davranışı üzerine yapılan gelişimsel araştırmaların zengin bir tarihinin olduğu görülmektedir (bkz. Eisenberg & Fabes, 1998). Büyük dinlerde, erdemler ve onların dışı vurumları açıkça teşvik edilmesine rağmen; bugüne kadar psikologlar, sözü edilen bu insanî nitelikleri, geniş bir alanın resmini yakın bir mesafeden çekebilmek amacıyla tamamen dinsel içerikten uzak seküler bir şekilde operasyonelleştirmişlerdir.

Öte yandan bilge kişiler, insandaki erdemın kökenlerini uzun zamandan bu yana tartışa gelmişlerdir (örneğin bkz. Eflatun'un diyalogu *Meno*). O halde minnettarlık, bağışlayıcılık ve alçak gönüllülüğün gelişimsel yörüngesi nedir? Bu gibi özellikler, çocukta ilk olarak ne zaman görünmeye başlarlar? Değerler psikolojisi alanında erdemlere ilişkin geliştirilen yaşa uygun ölçekler ve bunların geçerlikleri nasıl oluşturulabilir? Anne-babalar ve çeşitli topluluklar, çocuklarındaki bu erdemli davranışları geliştirebilmek için büyük olasılıkla birbirinden farklı sosyalleşme ve doğruya ulaşma noktasında birbirinden farklı psiko-sosyal içerikli genelleme mekanizmaları kullanmaktadırlar. Örneğin, Yahudi ve Hıristiyan geleneklerde bağışlama konusunda birbirinden farklı doktrinler benimsenmektedir. Acaba söz konusu bu doktrinel farklılıklar, çocuklardaki anlama ve bağışlayıcılık eylemlerini ortaya çıkarabilir mi? Eğer öyleyse sözü edilen bu erdemler, çocuklarda hangi yaşta ortaya çıkmaya başlar ve çocuklar üzerinde hangi kişisel ve sosyal yararlar sağlayabilir?

Eğer çocukların anne-babaları, dinsel dil ve zorunluluklar kapsamında davranışı tasarlayıp motive ederlerse acaba, çocuklar aile içerisinde daha fazla olumlu sosyal tutum ve davranış sergileyebilirler mi? Yoksa dinsel açıdan zaten doğuştan daha fazla iyi kalpli, merhametli ve yardımsever midirler? Yani

²³ Olumlu Sosyal Davranış / Prosocial Behavior: Bireyin ürettiği yapıcı, olumlu ve başkalarına yardım etmeyi amaçlayan sosyal davranışlara denir. [Budak, 2000, s. 762].

²⁴ Özgecılık / Altruism: Kendisini düşünmeden, dışarıdan bir ödül beklemeden, hatta bazen kişisel bir bedel ödeyerek, bireyin başkalarının çıkarlarını ve iyiliklerini düşünme yönelimidir. [Budak, 2000, s. 580].

²⁵ Empati / Empathy: Bireyin, öteki/lerin düşünce ve duyguları ile bunların olası anlamlarının objektif bir şekilde farkında olması; ötekinin duygu ve düşüncelerini temsili olarak kendi benliğinde yaşaması durumudur. [Budak, 2000, s. 259].

bu noktada, (“komşunu, kendin gibi sev” veya “Tanrı bize, aç doyurmayı ve çıplak insanı giydirmeyi emreder”) şeklinde ifade edilen dinsel motivasyonlara karşı; anne-babaların, çocuklarına sadece (“iyi ol”) şeklindeki seküler söylemleri ile çocukların iyilik, empati ve yardımseverlik düzeyleri arasında nasıl bir ilişki olduğunu öğrenmek elbette ki yararlı olacaktır. Dolayısıyla anne-babaların hangi tür çocuk yetiştirme tarzları, çocukların geliştirdikleri erdemlerle ilişkilidir? Aileler, günlük yaşantılarında bu tip karakter özelliklerini kabul etmek için çocuğun kapasitesini etkileyen –psikometrik olarak– ölçülebilir bir bağışlayıcılık, minnettarlık veya alçakgönüllük atmosferine sahip midirler? Konuyla ilgili olarak Heller’in (1986) bir çalışmasında, Katolik Kilisesine üye çocukların bağışlayıcılık konusunu, Yahudi, Baptist ve Hindu çocuklardan daha fazla tartıştıkları görülmüştür. Dolayısıyla Heller, elde ettiği bu sonuca dayanarak bağışlayıcılık erdeminin Katolik inancında ve Katolik inancına sahip ailelerin yaşadıkları sosyal çevrede merkezi bir öneme sahip olduğunu öne sürmüştür. Konuya ilişkin literatürden elde edilen son bilgiler, anne-babaların ve çocukların bağışlayıcılık erdemleri arasında önemli ilişkiler olduğunu göstermektedir. Örneğin; bir mülâkat değerlendirmesinde, ilkokula giden öğrencilerin bağışlayıcılık anlayışlarının, annelerinin bağışlayıcılık anlayışlarıyla pozitif; babalarının bağışlayıcılık anlayışlarıyla da negatif olacağı yönünde bir öngöründe bulunulmuştur (Denham, Neal, & Bassett, 2004; Getman, Bassett, & Denham, 2004). Denham ve ekibinin yapmış olduğu bir başka çalışmada (Wyatt, Bassett, & Denham, 2004) ise, kendilerinin tasarladığı Çocuk Bağışlayıcılık Envanteri/Child Forgiveness Inventory’ı kullanarak yaptıkları bir mülâkat değerlendirmesinde, konuyla ilgili çocukların puanlarını tespit etmişlerdir. Bu araştırmadan elde edilen sonuca göre, çocukların varoluşçu yönelim puanlarının, annelerinin aldığı puanlarla pozitif; fakat babalarının aldığı puanlarla negatif bir ilişkisinin olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla, ibadete katılım, dua etme, teolojik içerikli muhafazakârlık ve liberalizm gibi anne-baba dindarlıklarının çeşitli görüntüleri üzerine konuyla ilgili gelecekte yapılacak araştırmalar, çocuklarda önceden tahmin edilen erdemleri ortaya çıkaracaktır. Zira açıkçası aile, erdemlerin karmaşık gelişimi için yapılacak zengin çalışmaların odağında her zaman merkezi bir yer tutmaya devam etmektedir.

Öte yandan çocukların sahip olduğu erdemler, akran ilişkileriyle de bağlantılı olabilir. Konuyla ilgili yapılan son bir çalışma (Pickering & Wilson, 2004), ilkokul birinci sınıf öğrencilerinin daha fazla bağışlayıcı olarak görüldüğünü; akranlar arasında daha fazla popüler olduklarını ve akranlarına karşı daha az saldırganlık sergilediklerini; öğretmenleri tarafından daha az sosyal problemlere sahip oldukları, diğer arkadaşlarının problemlerini daha fazla paylaştıkları ve onlara daha fazla yardımcı oldukları şeklinde tanımlandıklarını ortaya koymuştur. George Mason Üniversitesi'nden Denham ve arkadaşları ile Seattle Pacific Üniversitesi'nden Wilson ve Pickering'den oluşan bu iki araştırma grubu, çocuklardaki bağışlayıcılığın gelişim süreci ve sonuçları üzerine çok önemli bir çalışmayı halen yürütmektedirler. Bunun yanı sıra alanla ilgilenen diğer araştırmacılar da, *çocukluk dönemindeki diğer erdemleri konu alan yapacakları çalışmalarında, yukarıdaki ekibin* çoklu ölçme araçlarını ve bilgi veren çoklu gruplarını kullanarak daha iyisini yapmaya çalışmaktadırlar.

e.c. Geleceğe İlişkin Öneri – 3:

Çocukların Yaşamında Dinsel Deneyim ve Din/Maneviyât

Çocukların dinsel ve manevî *deneyimleri/tecrübeleri*²⁶ açısından bakıldığında DMG alanı, oldukça durgun ve yavaş ilerleyen bir araştırma alanıdır. Konuyla ilgili çalışma yapan uzmanlar, “kararlı ve kesin bir biçimde gelişimsel odaklı dinsel tecrübe ve mistisizm²⁷ çalışmalarının literatürde, olması gerekenden daha az yer tuttuğunu vurgulayarak yetersiz” olduğunu belirtmişlerdir (Spilka & McIntosh, 1997, s. 233). Öte yandan Emmons ve Paloutzian (2003), “deneyimin, maneviyâtın çok fazla gözardı edilen bir boyutu” olduğunu belirtmişlerdir (s. 386). Bu türden yapılan değerlendirmeler olsa da, “tamamıyla ihmal edilmiş

²⁶ Deneyim / Experience: Bireyin doğrudan katıldığı, algıladığı, karşı karşıya kaldığı, gözlediği olay; bilincin o anki içeriği; ayrıca bu olaydan elde ettiği bilgi, beceri veya pratiktir. Felsefede olduğu kadar psikolojide de, terimin kullanımıyla ilgili farklı yaklaşımlar ve analizler yapılmıştır. [Budak, 2000, s. 832].

²⁷ Mistisizm / Mysticism: Bireyin akıl yürütmenin ‘üstünde’ ve ötesinde bilişsel bir yetiye sahip olduğu, bu yeti sayesinde normal duyularla veya akıl yürütmeyle ulaşılamayan bilgilere (“gizlere, surlara”) ulaşabilmesinin mümkün olduğunu vurgulayan teolojik içerikli doktrindir. [Budak, 2000, s. 514].

bir alan” olmadığını belirtmeliyim. Ancak, konuyla ilgili yapılan çalışmaların eksikliği elbetteki ciddi bir problemdir. Nedenlerine gelince: fenomenolojik olarak maneviyâtın temel yapı taşının, öz aşkınlık; buna karşın dinin temel yapı taşının ise yöneliş veya kutsalla ilişki içerisinde olması durumlarıdır. Fakat sonuçta, bize uzun yıllar önce öğretildiği gibi maneviyâtın ve dinin en önemli noktası *deneyimdir* (James, 1902/1982).

Çocuklar, Tanrı’yı deneyimleyip hissedebilirler mi? Carl Johnson (2000), çocukların sık sık sordukları “niçin?” soruları ve bunlara verilen cevaplarla “küçük çocukların, zaten kendilerine sunulan dünyanın ötesinde ‘daha fazla birşey’in varoluşuna yönlendirildiklerini ortaya atmıştır” (s. 208). Konuyla ilgili yapılan bir araştırmada, Fillandiyalı çocuklardan oluşan örneklemin neredeyse yarısı, “çok sıklıkla” Allah’ın yakınlığını hissettiklerini iddia etmişlerdir (Tamminen, 1991). Hardy’in, konuyla ilgili yetişkinlerin görüşlerine dayalı olarak oluşturduğu veri tabanındaki yetişkinlerin % 15’inin çocukluk dönemlerinde bu türden dinsel içerikli deneyimler yaşadıkları yer almaktadır (Robinson, 1983). Literatüre bakıldığında görüşe dayalı geriye dönük çalışmalar, birkaç ana tema üzerinde yoğunlaşmıştır (Farmer, 1992; Robinson, 1983): Bunlardan birincisi, çocukların deneyimleri, genellikle sevinç, merak, korkuyla karışık saygı ve benliklerinden daha büyük birşeye bağlanmışlık hisleri hakkında bilgiler vermiştir. İkincisi ise, birçok yetişkin, yıllar sonra kendilerinin çocukluk dönemi deneyimlerini hatırlayabilmiş ve (örneğin; geliştirilmiş bir şefkat ve duyarlılık) gibi bu türden deneyimler tarafından hâlâ etkilendiklerini belirtmişlerdir.

Aslında konuyla ilgili yapılan nitel ve etnografik çalışmalar, Tanrı’nın sesini duymaktan (Coles, 1990) tutun da, İlk Komünyon Ayinlerine²⁸ (Bales, 2000) ve hayal dünyalarında oluşturdukları Meryem Ana’nın imajinatif görüntülerini görmeye (Anderson, 1998) varıncaya kadar, çocukların dinsel deneyimlerine ilişkin yeterli düzeyde veriler ortaya koymuştur. Örneğin; Hay ve Nye (1998) yaptıkları bir çalışmada, 6 yaşındaki bir çocuğun dinsel deneyimlerinin betimlemesini paylaşmışlardır. Sözü edilen bu çalışmada 6 yaşındaki çocuk: “...bir gece

²⁸ İlk Komünyon Ayini / First Communion: Hıristiyanlıktaki Katolik mezhebi üyelerinin Katolik Kilisesi’nde yaptıkları, dinsel içerikli ilk cemaate/gruba katılma ayinidir. (Çeviren).

piskoposa/din adamına benzer acayip bir yaratık gördüm. ‘Sen kimsin?’ dedim. O da bana ‘ben Kutsal Ruhum’ dedi. Bunun üzerine ben onun Kutsal Ruh olduğunu düşündüm” (s. 102) şeklinde ifadeler kullanmıştır. Şimdi böylesi bir tanımlama karşısında DMG uzmanları, çocukların Meryem Ana görüntülerini veya bu 6 yaşındaki çocuğun “piskoposa benzer acayip bir yaratık” gördüğünü söylemesini nasıl anlamalı ve analiz etmelidirler?

Duygusal ve deneysel bir düzeyde ortaya çıkan bu his veya farkındalık durumu, böyle bir bilinç yapısında sözle ifade etme noktasında çocukların yeteneklerini aşıya bile onlar, maneviyâtın merkezinin doğasında var olan bu ilişkiselliği kavrayabilirler. Konuyla ilgili bilimsel düzeyde çalışabilmek için teorik ve metodolojik araçları bulmak; dinsel ve manevî deneyimin çocuktaki fenomenolojik gerçekliğini ve anlamını analiz etmek için bu, temelde bir meydan okumadır. (Çocuklar ve yetişkinler için) bazı deneyimler, dilsel ifadelere uygun olabildiği gibi bazıları da dil yeteneklerinin sınırlarını aşabilir. Dolayısıyla sözel ölçümlere dayalı analizler, çocukların deneyimleri için değil; fakat deneyimlerini betimlemek amacıyla kullandıkları dilin analizi için bir risk oluşturabilirler (bkz. Boyatzis, 2001).

Dil ve deneyim arasındaki etkileşimin iç yüzünü kavrayabilmek için çok değerli bir çalışma, Robert Coles’in (1990) kaleme aldığı *Çocukların Manevi Yaşamı / The Spiritual Life of Children* isimli eseridir. Adı geçen bu çalışmasında Coles, birbirinden farklı dinsel geçmişi olan ve birbirinden farklı kültürel ortamlarda yetişen okul çağındaki çocuklarla yaptığı görüşmelerden meydana gelen çok zengin alıntılarını paylaşarak, aşkın anlam süreci için çocukların manevî çaba ve araştırmasını tasvir etmiştir. Çocukların konuyla ilgili yorumlarının aydınlatıcı ve detaylı bir şekilde yer aldığı çalışmasında Coles’in metodu, oldukça basit ve anlaşılır bir yaklaşımdır. O, çocukların rahat edebildikleri çeşitli yerlerde, onlarla mülakâtlar yaparak birçok kez ayrıntılı olarak konuşmuştur. Coles, çocuklardan resim çizmelerini istemiş ve çizdikleri resimler hakkında onlarla konuşmuştur. Bu zaman alıcı kişisel yaklaşım, tüm araştırmacılar için her zaman işe yarayamayabilir. Fakat onun bu çalışmada uygulamış olduğu nitel ve

etnografik metot, diğer şeyler arasındaki otantikliği ve çocukların yaşamlarındaki dinin derin fonksiyonlarını ortaya çıkarabilmek için çok önemli olan olumlu ilişkiyi geliştirebilmenin bir yolunu da kanıtlamıştır.

Konuyla ilgili yapılacak çalışmalarda kullanılacak olan nitel yaklaşımın diğer bir yararı ise, bireysel farklılıkları açığa çıkarmasıdır. Dolayısıyla alana ilişkin çalışmalarda kullanılacak olan bu yöntem, çocukların kendilerinin sahip olduğu ‘manevî işaretler’den ve onların ilişkisel bilinç deneyimlerini kapsayan kişiselleştirilmiş ifadelerinden oluşan düşüncelerini değerlendirebilmektedir (Hay & Nye, 1998). Ayrıca, insan aklını aşan varlıkların aşırı soyut olması karşısında, çocuktan çocuğa değişen kişisel bir özellik olan şüphecilik eğilimi, şaşırtıcı olmamalıdır (Harris, 2000b). Tüm bunların yanı sıra, kişilik psikolojisi bağlamında yapılan çalışmalarda, “manevî aşkınlık” özelliği de bir kişilik boyutu ve özelliği olarak literatürde ilgi görmeye ve giderek yerini almaya başlamıştır (Emmons & Paloutzian, 2003). Acaba, bu manevî işaret yapıları ile şüphecilik ve manevî aşkınlık durumları, çocukların hayatlarında psikolojik olarak kendilerini nasıl açığa çıkarmaktadırlar? Ayrıca araştırmacılar olarak biz, sözü edilen bu soyut olguları psikometrik kapsamda nasıl ölçümleyebiliriz? Bu soruların da ötesinde sonuç olarak, konuyla ilgili bundan sonra yapılacak bilimsel araştırmalarda, aynı zamanda kurumsallaşmış bir dinin bağlamı içerisinde dinsel deneyim üzerinde daha fazla durmalıyız.

Dinsel ayinleri olan bazı dinler, aynı zamanda dinsel pratikler bağlamında tüm ritüellere de sahiptir. Çocukların din ve manevîyatlarının merkezinde yer alan aşkın deneyimleri yaşayabilmeleri için toplu olarak yapılan ritüeller ve ayinler, kurumsal din içerisinde gerekli olan temel mekanizmalardır. Buradaki din ve manevîyatın merkezinde yer alan aşkın deneyimlerin en önemli özellikleri ise, kutsal aşkınlığa bağlılık ile çocuğun sosyal çevresindeki insanlara ve topluluğa bağlılık durumlarıdır. Bu bağlamda vaftiz, ilk cemaat ayini, kiliseye kabul töreni, günah çıkartma, sünnet olma vb birçok dinsel gelenekler içinde çocuklar için önemli olan bazı ayinler vardır. Böylesi bir tabloda psikologlar ise, doğal olarak çocukların, sözü edilen bu ayinleri nasıl anladığını ve deneyimlediğini öğ-

renmek isteyebilirler. Kurumsallaşmış dinler, bu tür ritüellere ve ayinlere öncelik vermelerine rağmen acaba çocuklar, dinsel pratiklerin yaptığı bu dönüşümü hissedebilirler mi? İşte bu ve benzeri sorunlar karşısında niteliksel ve etnografik çalışmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun yanı sıra, kurumsallaşmış dinler içerisinde, ilgili dinin resmi öğretisi ile vaftiz gibi ayinlerden önce yapılan kişisel içerikli dinsel yönlendirmeler arasındaki farklılık ne kadar büyüktür ve gerçekte çocukların, bilişsel olarak bunlardan anladıkları ve bunlara inanış süreçleri nedir? Katolikler üzerine ilgi çekici bir çalışma (Bales, 2000), Katoliklerin ilk kominyon ayininde, din adamları ve anne-baba algılarının aksine, bu önemli ayinle ilgili olarak araştırmaya katılan çocukların çoğunun, ekmek-şarap ayinindeki -kutsallık içermeyen- ekmeğin ve şarabın tadı ve hissi gibi daha dünyevî konulara odaklandıklarını ortaya çıkarmıştır.

Biz araştırmacılar olarak, lütuf ve kurtuluş, günah ve günahlardan kurtulma, iman ve iyi işler/salih amel arasındaki ayırım, reenkarnasyon,²⁹ teslis,³⁰ iyileştirmek ve cezalandırmak için kutsal figürlerin gücü gibi kurumsal dinlerin çoğunda yer alan inançsal ilkeleri, çocukların nasıl deneyimledikleri ve anladıklarına ilişkin konularda daha fazla bilgiye sahip olmalıyız. Bu bağlamda konuyla ilgili cevap bekleyen örnek sorular şunlar olabilir: Yahudi çocukları, ölünün arkasından yakın akrabalarının uyguladığı yedi günlük yas ritüelini³¹ nasıl anlamlandırmaktadırlar? Roma Katolik kilisesine üye ailelerin çocukları, bir aziz ya da Meryem Ana heykeli karşısında dua yaparken ne hissetmektedirler? Özellikle de (tek tanrılı bir dinsel kültürde yaşıyorlarsa) Hindu gençler için onların çoktanrılı gelenekleri ne anlam ifade etmektedir? Öte yandan Mekke'deki yaptıkları hac ibadeti, psikolojik olarak müslüman çocukları nasıl dönüştürmektedir? Kısacası

²⁹ Reenkarnasyon / Reincarnation: Gizemci ve ruhsal bir olay olarak bilinen öldükten sonra yeniden dünyaya gelme inancı olan re-enkarnasyon inanca göre, ölen birinin ruhunun başka bir vücutta yeniden hayat bulacağına inanılmaktadır. Dünyanın en eski ve yaygın inançları arasında yer alan bu inanca göre ruh kısaca, iki kez veya birkaç kez doğar ve önceki hayatını hatırlayamaz. (Çeviren).

³⁰ Teslis / Trinity: Hıristiyan teolojisine göre, (ı) Baba, (ıı) Oğul/İsa ve (ııı) Kutsal Ruh'tan meydana gelen Tanrı kavramını ifade etmektedir. (Çeviren).

³¹ Yedi Günlük Yas Ritüeli / Sitting Shiva: Yahudi teolojisinde, bir ölünün ardından yedi gün yas tutma olarak yapılan dinsel bir pratiktir. (Çeviren).

bunlar, temelde çok önemli teolojik derinliği olan konulardır. Sözü edilen bu konuları inceleme cesareti gösteren psikologlar, ilk olarak sürece, dünya dinleri hakkında derinlemesine teolojik analiz yapma konusunda bilgi olarak başlayabilirler.

e.d. Geleceğe İlişkin Öneri – 4:

Bilişsel Yaklaşım Her Şey Değildir

Bilişsel gelişimcilik paradigması, çocuklar üzerine yapılan DMG çalışmalarında, öteden beri literatürde hâkim bir yaklaşım olmuştur (örnek olarak bkz. Hyde, 1990; Spilka, Hood, Hunsberger, & Gorsuch, 2003). Söz konusu bu yaklaşım, çocukluk dönemi içerisindeki birbirinden farklı gelişim evrelerinde yer alan bilişsel oluşumlar üzerine odaklanmıştır. Buna göre küçük çocuklar, geleneksel olarak kendi bilişsel sınırlamaları tarafından belirlenmiştir. Temelde bu türden bir yaklaşım, küçük çocukların manevî bir deneyim veya içgörülerini anlamaya çalışan araştırmacılar için sorunlar ortaya çıkaran bir varsayımdır. Gelişim dönemleri bağlamında ortaya çıkan bu “gelişim evreleri saplantısı”nın, evreler arasındaki geçişlerde aşamalı olma durumuna ilişkin yaklaşımlarımızı ve ‘bireysel içerikli dinsel gelişimin karmaşıklığı ile biricikliğini’ engelleyen temelde bazı ciddi sonuçları vardır (Spilka ve ark., 2003, s. 85).

Son zamanlarda, din psikologları “eskimiş olan Piagetçi yaklaşımın sınırlarından kurtulmayı amaçlayan” alana yönelik önemli bir çağrıda bulunmuşlardır (Spilka ve ark., 2003, s. 104-105). Böylesi bir metodolojik çağrı, gerçekten Piagetçi yaklaşımın ötesine geçmeyi başarabilen bilişsel-gelişimci psikologları vurgulamak için gereklidir. Alanla ilgili araştırmalar yapan bir bilim adamının söylediği gibi “bu meydan savaşı da böylelikle kazanılmış oldu” (Johnson, 1997, s. 1024). Bununla birlikte tüm bu ilerlemelere rağmen, gelişimsel yaklaşımı benimsemiş birçok psikolog için bilişsel bir çerçeve dışındaki başka psikolojik süreçleri analiz etme noktasında DMG’i kavramlaştırabilmek oldukça güç bir durumdur. Dolayısıyla burada, gelişimci yaklaşımı benimseyen psikologlar, DMG’ye bilişsel-gelişimsel *olmayan* bakış açılarından bakılabileceğini de göz önünde bulundurmaya çağrılmışlardır.

e.d.a. Bağlam İçerisinde Dinsel ve Manevî Gelişim

Neyse ki, bilişsel-gelişimci yaklaşımı benimseyen psikologlar, son zamanlarda araştırmacıların kültür ve din olgularına yönelik daha fazla dikkatlerini çekmek için çaba harcamaktadırlar (örneğin; Boyer & Walker, 2000; Taylor & Carlson, 2000; Woolley, 2000). Şüphesiz ki dinler, insanlardaki dinsel ve manevî gelişim sürecinin, *toplum* içinde başkalarıyla birlikte olma yoluyla geliştiğini vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla bu tarz bir gelişimsel süreç, “insanların oluşturduğu toplumsal bağlam ve inanç geleneği dışında kolay anlaşılabilir değil”dir (Johnson, 1989, s. 19). Bununla birlikte ne yazık ki, literatürde yer alan gelişim teorileri, dinlerle birlikte ele alınacak biçimde tasarlanmamıştır (Estep, 2002). Fakat gelinen bu nokta itibarıyla DMG tasarımı, sosyal ve ortak bir etkileşim düzeyini yansıtacak durumdadır. Scarlett ve Perriello’nun (1991) dua kavramlarının analizinde ifade ettikleri gibi, “olgunlaşmış bir dua, birbirleri arasında sosyal etkileşim sağlayan bireyler içinde, birbirleri ile samimi diyaloglar kurarak kendi kendine olmayı anlayabilme sonucunda ortaya çıkmaktadır” (s. 67).

Sosyo-kültürel içerikli bir Vygotskyan (1978) yaklaşımı, DMG’i bağlamsallaştıran bir görüşün gelişmesine yardım etmeyi arzulamıştır (Estep, 2002). Adı geçen bu yaklaşım, çocukların gelişimini daha yüksek seviyeye çıkarmaya yardımcı olacak yetişkinler tarafından yol gösterme amaçlı yapılan yardımın ve yönlendirilmiş katılımın, kişilerarası süreçlerini vurgulamaktadır (Rogoff, 1990). Dolayısıyla ortaya konan bu bakış açıları sayesinde, çocuk için dinsel bilgi ve davranışların, kişinin *kendi içinde* ki oluşumundan önce nasıl *kişilerarası* bir bağlam kazandığını değerlendirebiliriz. Piagetçi bilişsel-gelişimcilik ve onun ortaya çıkardığı akademik ürünlerin aksine bu teori, dinsel ve manevî gelişim içerisinde saklı olan sosyo-kültürel gömülmüşlüğü tanımamızı; kişilerarası ve ilişkisel bir bilinç geliştiren kültürel araçlar üzerine araştırma yapmamızı gerektirmektedir. Bu çerçevede ortaya atılacak bir sosyal ekoloji modeli³² (Bronfenbrenner, 1979), DMG olgusunu, çoklu bağlamlar içinde ortaya çıkabilecek biçimde kavramsallaştırabilecek metodolojik güce sahip olacaktır. Söz konusu

³² Sosyal Ekoloji Modeli / Social Ecology Model: Canlıları, sosyal çevreleriyle ilişki içinde incelemeyi amaçlayan nitel bir araştırma modelidir. [Krş. Budak, 2000, s. 688].

bu model, (örneğin: aile, kilise, akran grupları, okul) gibi direkt ve yakın etkiler ile bunların aralarındaki etkileşimlere veya (ara-sistemlere) sahip olan birbirinden farklı mikro-sistemleri aynı anda değerlendirebilecektir. Böyle bir model üzerinde ergenlerle yapılan yeni bir araştırma, DMG çalışmasının akademik değerini örneklerle açıklamaktadır. Sözü edilen bu çalışmaya göre; oldukça yoksul kesimlerde yaşayan Amerikalı gençlerden kiliseye katılımları düşük olanların akademik yönelimlerinin düşük olması beklenirken; kiliseye katılımlarının yüksek olması durumunda, büyük bir olasılıkla akademik hayatı takip edecekleri saptanmıştır (Regnerus & Elder, 2003). Alana ilişkin üzerinde çalışılan olguların etrafını çeviren çoğu mikro ve ara sistemler, aynı zamanda kültürel ideolojilerin de makro-sistemidir. Bu yüzden bağlamsallaştırılmış bir yaklaşım, mutlaka makro düzeyde bir kültürü de içermelidir.

Batı Afrika'daki göçebe bir halk olarak ilkel hayat yaşayan müslüman Fulanileri göz önünde bulunduralım (M. Johnson, 2000). Kendi aralarında birçok ruhun varlığına olan inançları nedeniyle Fulanili anne-babalar, bebeklerini, ruhlarını esir alabileceklerine inandıkları kötü ruhlardan korumaları gerektiğine inanmaktadırlar. Bu anne-babalar, bebeklerini var olduğuna inandıkları bu ruhlara kötü ve itici gösterebilmek için onlara çekici olmayan isimler vermektedirler; bu kötü ruhlara açıkça hakaret ederler ve hatta -çok ilginçtir- çocuklarını kötü ruhlara itici gösterebilmek için inek gübresi içerisinde yuvarlarlar. Sonuçta, biz araştırmacılar olarak birbirinden farklı kültürler üzerinde çalışırken –bazen şok bile olsak- yaygın dinsel inançlara sahip sosyal topluluklar içerisinde yetişip büyüyen çocukların dinsel ve/veya manevî deneyimlerine farklı şekillerde nüfuz ederek, bazen üstü örtük bazen de açık bir biçimde bu inançlara bulaştırıldığını kolaylıkla görebiliriz.

Sonuç: Kendimizin Ötesine Geçebilmek

Konuyla ilgili yapılan araştırmalar göz önüne alındığında, zaman alanda çalışan araştırmacıların “çabalarını çeşitlendirmeleri” zamanıdır (Spilka ve ark., 2003, s. 104). Ve yine zaman, yeni ve farklı anlayışlar, paradigmlar ve yöntemler için diğer alanları keşfetmeye yönelik kendi sınırlarımızı aşma zamanıdır.

Sözü edilen bu alanlar, gelişimin teolojik açıklamalarını (Cavalletti, 1983; Loder, 1998; Westerhoff, 2000); farklı dinsel geleneklerde yetişip büyüyen çocukların kişisel görüşlerini ve düşüncelerini (Bunge, 2001); alana ilişkin oluşturulan inanç gelişimi teorilerini (Fowler, 1981); çocukluk dönemi otobiyografilerini (Angelou, 1969) ve filozofların çocukluk dönemiyle ilgili ortaya attıkları görüşlerini (Matthews, 1980) içerebilir. Dar görüşlü teorik avantajların içerdiği sınırlamaların farkında olma bağlamında Reich (1993), iç ve dış etkileri de dikkate alarak çocukların ruhsal yapılarını ve anlam verme çabalarını, içinde yaşadıkları sosyal bağlamları, duyguları ve evrensele karşı bireysel özelliklerini ön plana çıkaran daha kapsamlı bir teori önermiştir. Bizim şu anda ulaştığımız metodolojinin ötesinde zengin ve bütünleştirici teorileri inşa etmek için alana ilişkin çok çalışma yapmaya ihtiyacımız vardır. Konuyla ilgili gelinen bu nokta, DMG için ortaya atılan herhangi bir yaklaşımın, ideal bir paradigma olarak hizmet vereceği bir nokta değildir; fakat, psikologların, bizim çalışmamızdaki bu fenomen üzerinde ortaya çıkan boşlukları daha da genişletebilecekleri bir noktadır. Bu bölümde ele aldığımız konu üzerine gösterilecek her türlü entelektüel cesaret, kuşkusuz ki çok-düzeyle ve çok-disiplinli paradigma oluşumuna doğru bir hareketi gerektirecektir. Dolayısıyla çocukların dinsel ve manevî gelişimindeki karmaşıklık ve bunları anlamlandırma durumu, böylesine kapsamlı ve seçmeci bir epistemolojik yaklaşımı gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Anderson, E. (1998). Changing devotional paradigms and their impact upon nineteenth-century Marian apparitions: The case of La Salette. *Union Seminary Quarterly Review*, 52, 85–122.
- Angelou, M. (1969). *I know why the caged bird sings*. New York: Bantam.
- Bales, S. R. (2000, November). *The sensual and the local: An ethnographic study of children's interpretations of First Communion*. Paper presented at the annual meeting of the American Academy of Religion/Society of Biblical Literature, Nashville, TN.
- Bao, W-N., L., Whitbeck, D. H., Hoyt, D., & Conger, R. C. (1999). Perceived parental acceptance as a moderator of religious transmission among adolescent boys and girls. *Journal of Marriage and the Family*, 61, 362–374.
- Barrett, J. L. (1998). Cognitive constraints on Hindu concepts of the divine. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, 608–619.
- Barrett, J. L., & Keil, F. C. (1996). Anthropomorphism and God concepts: Conceptualizing a nonnatural entity. *Cognitive Psychology*, 31, 219–247.
- Barrett, J. L., & Richert, R. A. (2003). Anthropomorphism or preparedness?: Exploring children's God concepts. *Review of Religious Research*, 44, 300–312.
- Benson, P. L. (2004). Emerging themes in research on adolescent spiritual and religious development. *Applied Developmental Science*, 8, 47–50.
- Benson, P. L., Roehlkepartain, E. C., & Rude, S. P. (2003). Spiritual development in childhood and adolescence: Toward a field of inquiry. *Applied Developmental Science*, 7, 205–213.
- Berryman, J. (1991). *Godly Play: A way of religious education*. San Francisco: Harper.
- Boyatzis, C. J. (1997, April). *Body and soul: Children's understanding of a physical-spiritual distinction*. Poster presented to the biennial meeting of the Society for Research in Child Development, Washington, DC.
- Boyatzis, C. J. (2001). A critique of models of religious experience. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 11, 247–258.
- Boyatzis, C. J. (2003a). Religious and spiritual development: An introduction. *Review of Religious Research*, 44, 213–219.

- Boyatzis, C. J. (Ed.). (2003b). Religious and spiritual development [Special issue]. *Review of Religious Research*, 44 (3).
- Boyatzis, C. J. (2004). The co-construction of spiritual meaning in parent–child communication. In D. Ratcliff (Ed.), *Children’s spirituality: Christian perspectives, research, and applications* (pp. 182–200). Eugene, OR: Cascade Books.
- Boyatzis, C. J., & Janicki, D. (2003). Parent–child communication about religion: Survey and diary data on unilateral transmission and bi-directional reciprocity styles. *Review of Religious Research*, 44, 252–270.
- Boyatzis, C. J., & Newman, B. T. (2004). How shall we study children’s spirituality? In D. Ratcliff (Ed.), *Children’s spirituality: Christian perspectives, research, and practices* (pp. 166–181). Eugene, OR: Cascade Books.
- Boyer, P. (1994). *The naturalness of religious ideas: A cognitive theory of religion*. Berkeley: University of California Press.
- Boyer, P., & Walker, S. (2000). Intuitive ontology and cultural input in the acquisition of religious concepts. In K. S. Rosengren, C. N. Johnson, & P. L. Harris (Eds.), *Imagining the impossible: Magical scientific, and religious thinking in children* (pp. 130–156). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bunge, M. J. (Ed.). (2001). *The child in Christian thought*. Grand Rapids, MI: Eerdmans.
- Carey, S. (1985). *Conceptual change in childhood*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cavalletti, S. (1983). *The religious potential of the child*. New York: Paulist Press.
- Clark, C. D. (1995). *Flights of fancy, leaps of faith: Children’s myths in contemporary America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Coles, R. (1990). *The spiritual life of children*. Boston: Houghton Mifflin.
- DeLoache, J., & Gottlieb, A. (Eds.). (2000). *A world of babies: Imagined childcare guides for seven societies*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Denham, S. A., Neal, K., & Bassett, H. H. (2004, April). "You hurt my feelings pretty bad": Parents' and children's emotions as contributors to the development of forgiveness. In S. Denham (Chair), *Children's forgiving in behavior, cognition, and affect*. Symposium conducted at the biennial meeting of the Conference on Human Development, Washington, DC.
- Dowling, E., & Scarlett, W. G. (Eds.). (in press). *Encyclopedia of spiritual development in childhood and adolescence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1998). Prosocial development. In W. Damon (Series Ed.), N. Eisenberg (Vol. Ed.), *Handbook of child psychology* (5th ed.): Vol. 3. *Social, emotional, and personality development* (pp. 701–778). New York: Wiley.
- Elkind, D. (1961). The child's conception of his religious denomination: I. The Jewish child. *Journal of Genetic Psychology*, 99, 209–225.
- Elkind, D. (1963). The child's conception of his religious denomination: III. The Protestant child. *Journal of Genetic Psychology*, 103, 291–304.
- Elkind, D. (1970). The origins of religion in the child. *Review of Religious Research*, 12, 35–42.
- Emmons, R. A., & Paloutzian, R. F. (2003). The psychology of religion. *Annual Review of Psychology*, 54, 377–402.
- Estep, J. R., Jr. (2002). Spiritual formation as social: Toward a Vygotskian developmental perspective. *Religious Education*, 97, 141–164.
- Evans, E. M. (2000). Beyond Scopes: Why creationism is here to stay. In K. S. Rosengren, C. N. Johnson, & P. L. Harris (Eds.), *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children* (pp. 305–333). New York: Cambridge University Press.
- Evans, E. M. (2001). Cognitive and contextual factors in the emergence of diverse belief systems: Creation versus evolution. *Cognitive Psychology*, 42, 217–266.
- Farmer, L. J. (1992). Religious experience in childhood: A study of adult perspectives on early spiritual awareness. *Religious Education*, 87, 259–268.
- Fowler, J. (1981). *Stages of faith: The psychology of human development and the quest for meaning*. New York: Harper Collins.

- Gallup, G., & Bezilla, R. (1992). *The religious life of young Americans: A compendium of surveys on the spiritual beliefs and practices of teenagers and young adults*. Princeton, NJ: G. H. Gallup International Institute.
- Getman, M., Bassett, H. H., & Denham, S. A. (2004, April). Marital conflict and child forgiveness: How marital conflict may affect the forgiveness strategies of children. In S. Denham (Chair), *Children's forgiving in behavior, cognition, and affect*. Symposium conducted at the biennial meeting of the Conference on Human Development, Washington, DC.
- Goldman, R. G. (1964). *Religious thinking from childhood to adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gunther-Heimbrock, H. (1999). Images and pictures of God: The development of creative seeing. *International Journal of Children's Spirituality*, 4, 51–60.
- Harms, E. (1944). The development of religious experience in children. *American Journal of Sociology*, 50, 112–122.
- Harris, P. L. (2000a). On not falling down to earth: Children's metaphysical questions. In K. S. Rosengren, C. N. Johnson, & P. L. Harris (Eds.), *Imagining the impossible: Magical, scientific and religious thinking in children* (pp. 157–178). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Harris, P. L. (2000b). *The work of the imagination*. Malden, MA: Blackwell.
- Hay, D., & Nye, R. (1998). *The spirit in the child*. London: Fount.
- Heller, D. (1986). *The children's God*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hood, D. K. (2003, June). *Six children seeking God: Exploring childhood spiritual development in context*. Paper presented at the meeting of the Children's Spirituality Conference on Christian Perspectives, River Forest, IL.
- Hui, C. H., & Chou, K. L. (1991). Halalfogalom es kulturalis orientacio [Cultural orientation and the concept of death]. *Magyar Pszichologiai Szemle*, 47, 381–392.
- Hyde, K. E. (1990). *Religion in childhood and adolescence*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- James, W. (1982). *The varieties of religious experience*. New York: Penguin Books. (Original work published 1902)

- Johnson, C. N. (1997). Crazy children, fantastical theories, and the many uses of metaphysics. *Child Development*, 68, 1024–1026.
- Johnson, C. N. (2000). Putting different things together: The development of metaphysical thinking. In K. S. Rosengren, C. N. Johnson, & P. L. Harris (Eds.), *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children* (pp. 179–211). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Johnson, M. C. (2000). The view from the Wuro: A guide to child rearing for Fulani parents. In J. DeLoache & A. Gottlieb (Eds.), *A world of babies: Imagined childcare guides for seven societies* (pp. 171–198). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Johnson, S. (1989). *Christian spiritual formation*. Nashville, TN: Abingdon.
- King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2004). Exploring adolescent religious and spiritual development: Current and future theoretical and empirical perspectives. *Applied Developmental Science*, 8, 2–6.
- Kuczynski, L. (2003). Beyond bidirectionality: Bilateral conceptual frameworks for understanding dynamics in parent–child relations. In L. Kuczynski (Ed.), *Handbook of dynamics in parent–child relations* (pp. 3–24). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lawrence, P. J. (1965). Children’s thinking about religion: A study of concrete operational thinking. *Religious Education*, 60, 111–116.
- Lerner, R. M., Dowling, E. M., & Anderson, P. M. (2003). Positive youth development: Thriving as the basis of personhood and civil society. *Applied Developmental Science*, 7, 171–179.
- Loder, J. E. (1998). *The logic of the spirit: Human development in theological perspective*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Long, D., Elkind, D., & Spilka, B. (1967). The child’s conception of prayer. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6, 101–109.
- Mahoney, A., Pargament, K. I., Murray-Swank, A., & Murray-Swank, N. (2003). Religion and the sanctification of family relationships. *Review of Religious Research*, 44, 220–236.
- Mahoney, A., Pargament, K. I., Swank, A., & Tarakeshwar, N. (2001). Religion in the home in the 1980s and 90s: A meta-analytic review and conceptual analysis of religion. *Journal of Family Psychology*, 15, 559–596.

- Matthews, G. (1980). *Philosophy and the young child*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Okagaki, L., & Bevis, C. (1999). Transmission of religious values: Relations between parents and daughters' beliefs. *Journal of Genetic Psychology, 160*, 303–318.
- Ozorak, E. W. (1989). Social and cognitive influences on the development of religious beliefs and commitment in adolescence. *Journal for the Scientific Study of Religion, 28*, 448–463.
- Pargament, K. I. (1999). The psychology of religion and spirituality?: Yes and no. *The International Journal for the Psychology of Religion, 9*, 3–16.
- Pendleton, S. M., Cavalli, K. S., Pargament, K. I., & Nasr, S. Z. (2002). Religious/spiritual coping in childhood cystic fibrosis: A qualitative study. *Pediatrics, 109*. Retrieved June 25, 2003, from www.pediatrics.org/cgi/content/full/109/1/e8.
- Pickering, S. R., & Wilson, B. J. (2004, April). Forgiveness in first grade children: Links with social preference, aggression, social problems, and reciprocal friendships. In S. Denham (Chair), *Children's forgiving in behavior, cognition, and affect*. Symposium conducted at the biennial meeting of the Conference on Human Development, Washington, DC.
- Pitts, V. P. (1976). Drawing the invisible: Children's conceptualization of God. *Character Potential, 8*, 12–24.
- Prentice, N. M., & Gordon, D. (1986). Santa Claus and the Tooth Fairy for the Jewish child and parent. *Journal of Genetic Psychology, 148*, 139–151.
- Prentice, N. M., Manosevitz, M., & Hubbs, L. (1978). Imaginary figures of early childhood: Santa Claus, Easter Bunny, and the Tooth Fairy. *American Journal of Orthopsychiatry, 48*, 618–628.
- Regnerus, M. D., & Elder, G. H., Jr. (2003). Staying on track in school: Religious influences in high and low-risk settings. *Journal for the Scientific Study of Religion, 42*, 633–649.
- Reich, K. H. (1993). Cognitive-developmental approaches to religiousness: Which version for which purpose? *The International Journal for the Psychology of Religion, 3*, 145–171.

- Reimer, K. S., & Furrow, J. L. (2001). A qualitative exploration of relational consciousness in Christian children. *International Journal of Children's Spirituality*, 6, 7–23.
- Rizzuto, A-M. (1979). *The birth of the living God: A psychoanalytic study*. Chicago: University of Chicago Press.
- Robinson, E. (1983). *The original vision: A study of the religious experience of childhood*. New York: Seabury Press.
- Roehlkepartain, E. C., King, P. E., Wagener, L. M., & Benson, P. L. (Eds.). (2005). *Handbook of religious and spiritual development in childhood and adolescence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rogoff, B. (1990). *Apprenticeship in thinking*. New York: Oxford University Press.
- Rosengren, K. S., Johnson, C. N., & Harris, P. L. (Eds.). (2000). *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Rosengren, K. S., Kalish, C.W., Hickling, A. K., & Gelman, S. A. (1994). Exploring the relation between preschool children's magical beliefs and causal thinking. *British Journal of Developmental Psychology*, 12, 69–82.
- Savina, E. A. (1995). The peculiarities of 5- to -10-year-old children's views on a soul. *Voprosy Psychology*, 3, 21–27.
- Scarlett, W. G., & Perriello, L. (1991). The development of prayer in adolescence. In F. Oser & W. G. Scarlett (Eds.), *New directions for child development: No. 52. Religious development in childhood and adolescence* (pp. 63–76). San Francisco: Jossey-Bass.
- Silberman, I. (2003). Spiritual modeling: The teaching of meaning systems. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 13(3), 175–195.
- Spilka, B., Hood, R. W., Jr., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (2003). *The psychology of religion: An empirical approach* (3rd ed.). New York: Guilford Press.
- Spilka, B., & McIntosh, D. N. (Eds.). (1997). *The psychology of religion*. Boulder, CO: Westview Press.
- Stonehouse, C. (2001) Knowing God in childhood: A study of Godly Play and the spirituality of children. *Christian Education Journal*, 5 (2), 27–45.

- Strommen, M. P., & Hardel, R. A. (2000). *Passing on the faith: A radical new model for youth and family ministry*. Winona, MN: Saint Mary's Press.
- Subbotsky, E. (1993). *Foundations of the mind: Children's understanding of reality*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tamminen, K. (1991). *Religious development in childhood and youth*. Helsinki, Finland: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Tamminen, K., Vianello, R., Jaspard, J.-M., & Ratcliff, D. (1988). The religious concepts of preschoolers. In D. Ratcliff (Ed.), *Handbook of preschool religious education* (pp. 59–81). Birmingham, AL: Religious Education Press.
- Taylor, M., & Carlson, S. (2000). The influence of religious beliefs on parental attitudes about children's fantasy behavior. In K. S. Rosengren, C. N. Johnson, & P. L. Harris (Eds.), *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children* (pp. 247–268). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Thananart, M., Tori, C. D., & Emavardhana, T. (2000). A longitudinal study of psychosocial changes among Thai adolescents participating in a Buddhist ordination program for novices. *Adolescence*, 35, 285–293.
- Vergote, A., & Tamayo, A. (1981). *The parental figures and the representation of God: A psychological and cross-cultural study*. New York: Mouton.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walker, L. J., & Taylor, J. H. (1991). Family interaction and the development of moral reasoning. *Child Development*, 62, 264–283.
- Westerhoff, J. W., III. (2000). *Will our children have faith?* (Rev. ed.). Toronto: Anglican Book Centre.
- Woolley, J. D. (1997). Thinking about fantasy: Are children fundamentally different thinkers and believers from adults? *Child Development*, 68, 991–1011.
- Woolley, J. D. (2000). The development of beliefs about direct mental–physical causality in imagination, magic, and religion. In K. S. Rosengren, C. N. Johnson, & P. L. Harris (Eds.), *Imagining the impossible: Magical, scientific, and religious thinking in children* (pp. 99–129). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Wuthnow, R. (1999). *Growing up religious: Christians and Jews and their journeys of faith*. Boston: Beacon Press.

Wyatt, T. M., Bassett, H. H., & Denham, S. A. (2004, April). Parental religiosity and its influence on the emergence of forgiveness in childhood. In S. Denham (Chair), *Children's forgiving in behavior, cognition, and affect*. Symposium conducted at the biennial meeting of the Conference on Human Development, Washington, DC.